

ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

1. **Иванъ Хаджийски**: Оптимистична теория за нашия народъ. —
2. **Проф. д-ръ Л. Владикинъ**: Философската същност на парламента. —
3. **Стефанъ Цоневски**: Изъ психологията на изкушението. —
4. **Драганъ Прокопиевъ**: Учението за тоновата паметъ. —
5. **Павелъ Теохаровъ**: Върху учебния процесъ. —
6. **Ангелъ Бънковъ**: Критика на учебната ни теория и практика. —
7. **Въпроси и отговори**: Проблемата за края на западноевропейската култура. —
8. **Критични отзиви**: „Блънове край Акропола“, „Натурфилософско четиво“, „Въ защита на материализма“. —
9. **Философска книжнина.**

двумесечно
списание

РЕДАКТОРЪ
ПРОФ. Д. МИХАЛЧЕВЪ

СОФИЯ

1938

Кое где е

	стр.
1. Оптимистична теория за нашия народъ. Отъ Иванъ Хаджийски	97
2. Политико-философската и правна сжщностъ на парламента. Отъ проф. д-ръ Л. Владикинъ	115
3. Изъ психологията на изкушението. Отъ Стефанъ Цоневски	132
4. Учението за тоновата паметъ. Отъ Драганъ Прокопиевъ	151
5. Върху учебния процесъ. Отъ Павелъ Теохаровъ	165
6. Критика на учебната ни теория и практика. Отъ Ангелъ Бънковъ	172
7. Въпроси и отговори: Проблемата за края на западноевропейската култура. Отъ Димитъръ Михалчевъ	180
8. Критични отзиви: 1. ДИМИТЪРЪ ШИШМАНОВЪ: Блънове край Акропола. Разглежда Боянъ Болгаръ	185
2. АСЕНЪ ЗЛАТАРОВЪ: Натурфилософско четиво. Разглежда Д. Михалчевъ	188
3. АНТИСТЕНЪ: Въ защита на материализма. Разглежда Д. Михалчевъ	189
9. Философска книжнина	190

Оптимистична теория за нашия народъ

I.

Наистина, никой българинъ досега не е дръзналъ открито да пораженствува съ песимистични теории за нашия народъ. Отъ никоя българска трибуна върху лицето на този народъ не е хвърлена публично калъ, която да е нужно да бжде мита съ доводитъ на една оптимистична теория. Но това още не значи, че неразбирането печалнитъ материали, които дава нашиятъ личенъ и общественъ животъ, не кара отдѣлни лица и групи да правятъ повече или по-малко прикрито песимистични обобщения.

И до день днешенъ ние купуваме въ магазинитъ чехски бархети, италиянска коприна, френски гьонъ, английски вълнени платове, германски лакове, произвеждани въ Габрово, Сливенъ, Русе или София. Трѣбваше съ законъ да наложимъ на производителитъ да слагатъ въ написанитъ на чуждъ езикъ марки знака „Б. П.“. Песимизмътъ на купувачитъ досежно българското производство, обаче, принуждава производителитъ да турятъ този предателски и изобличаващъ знакъ на такова мѣсто въ марката, кждето сжщиятъ най-мжчно може да се открие.

Думитъ „българинъ“ и „българска работа“ у насъ често се употрѣбятъ като най-унизителни нарицания. Българинътъ, въ чернитъ очила на нашето самоподценяване, е онова двукрако безъ перушина, което населява сивитъ пространства отъ дветъ страни на Балкана и което заради парче хлѣбъ е способно на всичко. Фанариотската теория за хондрокефаловщината на българина звучи като ласкателство въ сравнение съ оня миризливъ букетъ отъ качества, които ние си приписваме съ презрителния терминъ „българинъ“. „Българска работа“ (конгресъ, културно тържество, състезание, обществено предприятие и пр.), това е работа необмислена или недомислена, зле започната, безъ ржководство или нескопостно ржководена, която сякашъ по задължение свършва съ скандалъ, за да послужи само за позорна регистрация на печалнитъ си герои.

Пенчо Славейковото отношение къмъ обществения животъ и общественитъ борби е едно отъ най-осждителнитъ заключения на този видъ песимизъмъ, намиращъ мѣсто срѣдъ нашата дребнособственическа интеллигенция, която не прави разлика между класова и национална безнадежностъ, а пренася много нѣща отъ болния върху здравия.

Въ името на това невѣрие въ силитѣ на народа ни на времето Ал. Батембергъ съ своитѣ пълномощия се опита да провежда у насъ политика на просвѣтенъ абсолютизъмъ, макаръ че, ако станѣше днесъ отъ гроба си, мъчно би могълъ да намѣри своя дворецъ, скритъ срѣдъ нова София, творение на презираната отъ него българска демокрация.

Теориитѣ за автократия, за елитно управление иматъ като задкулисна обосновка схващанията, че народътъ ни е неспособенъ да се самоуправлява, че нравственитѣ ни недъзи сж неизцѣрими.

Като завършекъ на всички тѣзи обиди стои теорията за произхода на българския народъ, разпространявана въ разговори отъ единъ синъ на нашето племе, който съ своитѣ дарби и съ своята европейска кариера е живо опровержение на собствения си песимизъмъ. Нашиятъ народъ билъ образуванъ презъ време на преселението на народитѣ отъ смѣшението на отдѣлнитѣ раси, като всичко, което било физически негодно да се придвижи по-нататъкъ, и което, като нравствено негодно, било изгонено отъ племето си, останало тукъ, за да образува националната ни субстанция. И кръвта, която изпълнила този злополученъ етнически агрегатъ, е сжщата кръвь, която тече днесъ въ жилитѣ ни и която трови личния ни и общественъ животъ.

II.

Ала най-лошото тукъ не сж погрѣшнитѣ обобщения, до които се стига: че въ случая се касаело не до социални явления, а до прояви на българската кръвь; че сме имали работа не съ една историческа преходность, а съ нѣкаква вѣчна национална субстанция; че това били грѣхове не на една обществена епоха, а вѣчна участъ на българския народъ, която никаква обществена система не ще бжде въ състояние да промѣни; че съ пасивното салдо на днешния общественъ балансъ трѣбвало да се задължи не смѣтката на носителитѣ на днешната епоха, а смѣтката на цѣлия български народъ, и то за всички времена!

Най-лошото е, че тѣзи обобщения отъ областта на логиката минаватъ въ областта на практиката и нанасятъ сждбоносни поражения върху националната ни участъ. Убиватъ се чувствата на национална гордость. Пепели се социалниятъ патосъ. Гаси се напрежението на историческия ни устремъ. Политическото безразличие се изтъква като висша мъдрость. Историческото мъжество на борцитѣ за новото, вмѣсто да се прославя като върховенъ дългъ, се карикатури като историческа наивность.

Славейковското отношение къмъ обществения животъ гони отъ него най-доброто и най-годното, за да разчисти мѣсто за посрѣдствеността и полуинтелигенцията. Може да

се наброи отчайващъ списъкъ на лица, които, жертва на една историческа безнадеждност („това положение нито азъ мога оправи, нито на мое време ще се оправи“), сж се изолирали и атомизували въ своитѣ кабинети, въ личната си работа, оставяйки общественитѣ дѣла да се развиватъ съ страшни исторически производствени разноси.

За характеристика на такова общественно дезертъорство и политическо ренегатство достатъчно е да се посочи случая съ Яворова, който започна съ социализма, опита следъ това да се вдъхнови отъ патоса на македонското движение, узна нѣкои задкулисни работи, отчая се и оттамъ мина къмъ атомистичния индивидуализъмъ, за да завърши съвършено логично съ физическо самоубийство, следъ като си бѣ направилъ вече общественно хакари.

Ние трѣбва да си дадемъ смѣтка, на какво израждане ще подхвърлимъ народнитѣ сили, ако ги сковемъ въ единъ политически редъ, вдъхновяванъ отъ идеитѣ на автократията и на просвѣтения абсолютизмъ.

III.

Една оптимистична теория за българския народъ днесъ може да има общественно значение, само доколкото е научна. Днесъ не може да се буди национално и социално въодушевление съ наивни идеализации на българския народъ, каквито правѣха историята отъ 1762 година и писанията на Раковски. Днесъ ще бжде смѣшно да сочимъ българския народъ като пръвъ народъ въ Европа, доказвайки това съ обстоятелството, че санскритскиятъ езикъ всжщностъ билъ български, понеже „санскритски“ значело „сам-скритски“ т. е. таенъ езикъ и понеже френската дума *tête* идѣла отъ българската тетю (татю). Ние не можемъ да правимъ това, въпрѣки смѣшния тевтонски примѣръ, защото въ широка историческа проекция нѣма всжщностъ нисши и висши раси, велики и малки народи; защото величието и изостаналостъта на единъ народъ зависятъ отъ точката, която е достигналъ той въ общественото си развитие; защото общественото развитие на всички народи се извършва въ едри линии съгласно едни и сжщи закони и защото никой народъ не е изключенъ отъ това развитие.

Най-сетне, за да бжде убедителна, тази оптимистична теория не трѣбва да се прави слѣпа предъ фактитѣ, които даватъ материали за песимистични заключения. Напротивъ, заставайки съ лице срещу тѣхъ, тя трѣбва въ тѣхния разборъ да изкове своята несъмненостъ. Поради това, макаръ и съ неособна охота, трѣбва да кажемъ:

Вѣрно е, че поради неопитностъ, а понѣкога и поради недобросвѣстностъ, мѣстното ни производство въ нѣкои отношения отстѣпва на европейското.

Върно е, че докато широката маса у насъ има правилно принципно политическо отношение къмъ частната собственостъ, въ личната си практика спрямо чуждото ние имаме осждителни навици. Глава XXII отъ наказателния законъ съдържа най-често нарушаванитѣ у насъ състави.

Ние не можемъ да се похвалимъ съ особна социална дисциплина. Държавна вещь у насъ е тази, която може да се обсеби безъ всѣко гризене на съвѣстѣта. Такова отношение имаме въобще къмъ имуществата на юридическитѣ личности (общини, дружества), чиито безнаказано „докопване“ е чисто и просто геройство. Колко души гледатъ на държавата само като на институтъ, чрезъ който косвено се богатѣе, а не като на прѣкъ изворъ на забогатяване? Сжществуватъ ли у насъ примѣри на нравствено линчуване обсебителитѣ на обществени срѣдства? Колко пжти е прилаганъ законътъ за преследване незаконно забогатѣлитѣ чиновници, гласуванъ още презъ 1895 год.? Коя опозиционна партия, следъ като въ агитациитѣ си е обещавала ревизиране богатствата на членоветѣ на управляващата партия, следъ дохождането ѝ на власть е създала този опасенъ прецедентъ?

Върно е, по-нататкъ, че понятията „честность“, „честь“, „доблестъ“ нѣматъ високи курсове у насъ. Честниятъ човѣкъ е онзи вѣчно измамванъ „балама“, който работи на довѣрие и не се запасява предварително съ писмени документи. Единъ мой чичо, възпитанъ въ патриархалнитѣ традиции на абсолютната честность, напраздно се опитваше да стане членъ-съдружникъ въ нѣкои софийски фирми.

— Защо, бе джанъмъ, съмнявате ли се въ моята честность? — питаше той съ отчаяно недоумение.

— Та тъкмо въ твоята честность е всичката беля, — бѣ отговорътъ.

Трѣбва да признаемъ, че по този пжтъ у насъ е установена презумпцията: всѣки е мошеникъ до доказване на противното, съгласно която умнитѣ хора казватъ: Отнасяй се съ всѣкиго като съ мошеникъ; тежестъта на доказване противното (опровергаването на презумпцията) лежи върху него. Нима българскитѣ канцеларски формалности между другото не сж проява и на тази презумпция?

Честътъ, това обикновено е качество на глупцитѣ, които съ негова помощъ сигурно и безвъзвратно си провалятъ кариерата. Достатъчно е да се посочи въ това отношение историята съ генералъ Михаилъ Савовъ. Въ малко ли случаи у насъ една съвѣсть може да се купи по-лесно, отколкото половинъ килограмъ бѣла халва съ орѣхи? Защото не е въпросъ само за даване на пари: трѣбва известно усилие, за да се разсѣче онова жилаво бездушно вещество.

Не може да се откаже, по-нататъкъ, че обществениятъ ни и културенъ животъ е въ значителна мѣра подъ знака на посрѣдствеността и полуинтелигенцията, чиито токсинации сж едно отъ най-гаднитѣ явления у насъ. Посрѣдствеността, поради особнитѣ стопански условия, въ които живѣемъ, е принудена да прави кариера на всѣка цена, съ всички срѣдства, при което бездарността и хищничеството, тжпотата и нахалството, подлостта и низостта преливатъ въ една хармония на истинско безсрамие.

Малко ли сж случаетѣ, когато организуванитѣ единни фронтове на посрѣдствеността (едничката възможна бойна форма) сж убивали съ най-непростени срѣдства всѣка глава, която ги е поставяла въ сѣнка и ги е избличавала не съ друго, а съ простия фактъ на сжществуванieto си, съ това, че е установила единъ по-високъ масщабъ? Нима не е известна силата на тази посрѣдственостъ: нагаждането къмъ всѣки теренъ, безъ всѣкакъвъ вкусъ за лично достоинство?

Колко политици у насъ сж политици, понеже ги не бива за нищо друго; които, следъ като сами сж се убедили, че не сж въ състояние да оправятъ собственитѣ си работи, сж добили куражъ да оправятъ работитѣ на цѣла Бѣлгария? Колцина отъ нашитѣ общественици гледатъ на обществената си кариера не като на едно по-тлѣсто или по-постно дробче? Нима не е вѣрно: когато нѣкой се похвали, че работи въ благотворително дружество, ние го питаме съ съответно смигване:

— Е, пада ли нѣщо?

Малко ли литературни критици сж хора, отъ които бащитѣ имъ сж искали да направятъ добри адвокати? Малко ли „писатели“ живѣятъ отъ залька на женитѣ си, които работятъ като учителки, чиновнички, продавачки въ магазини или иматъ трикотажни работилници, и чието прозвище „писател“, поддържано съ нѣкой стихъ, съ нѣкой разказъ или „романъ“, обикновено съ статии и преводи, служи като квитанция за получаваното „жалование“?

Едно време школската литературна амбиция минаваше следния жизненъ пжтъ: писателъ, артистъ и най-сетне журналистъ съ тенденции къмъ политическа кариера. Днесъ жизнениятъ пжтъ на много наши „писатели“ върви така: студентство — съ дигната яка и рошава коса. Работа въ редакция. Отъ приятелство и отъ нѣмай-къде — нѣкой и друга колона за разказъ, театрална критика, музикална рецензия. Преводъ на книга. Редовно посещаване литературния пазаръ „Царъ Освободителъ“. Съответни запознавания, при които възниква въпроса за професията на господина. Понеже господинътъ не е нито адвокатъ,

нито лѣкаръ, нито бозаджия, нито инженеръ, нито собственикъ на бюро за женитби или на складъ съ вжглища, а е написалъ нѣколко статии, единствено правдоподобниятъ отговоръ е: писателъ. Днесъ „писателъ“, казано съ иронично трепване жгъла на устата, утре — съ снизходителна усмивка, други день — съ прозявка, на четвъртия — съ безразличие, на петия — по навикъ, и психозата е готова. Най-после, щомъ е писателъ и нищо друго, мѣстото му е въ писателския съюзъ. За тази честь той е готовъ на всѣка услуга. Съ получаване легитимация отъ писателския съюзъ, тази шеметна кариера добива логическия си завършекъ, макаръ че на читателитѣ на вестници имената на нѣкои новоприети членове звучатъ като имената на расове, не взели участие въ абисинската война. Следващата история е известна. Тя свършва съ смъртта, съ десетина некролога, съ речъ отъ председателя и съ единъ възпоменателенъ листъ, който дава възможность да се лансиратъ десетъ нови имена, пишейки щедро похвали за колегата, очистилъ единъ столъ въ писателскитѣ кафенета. . .

Какво да кажемъ най-сетне за прочутата масова болестъ у насъ — за вистъта; за тази болестъ на посрѣдствеността, на несполучилия дребень собственикъ на морални и материални блага, която е превърнала почти всѣка уста въ стискало, което дъвче злъчка и прѣска. Колцина разбиратъ правилото: комуто много е дадено, много самъ раздава?

Ала изброенитѣ до тука материали, колкото и да не сж угледни, даватъ ли право за песимистични заключения? ¹⁾.

IV.

Че посочената отрицателна нравственостъ не е проява на нѣкаква българска кръвь, а едно обикновено социално явление, показва нравственото величие на Възраждането — епохата, която представлява не, както обикновено се мисли, събуждането на една заспала нация, а процесътъ на нейното изграждане.

Тъкмо думитѣ „българинъ“, „българска работа“, „българско производство“ изразяваха тогава националния подемъ, националната гордостъ и честь. И можеше ли да бжде другояче?

Българскиятъ народъ чрезъ своитѣ търговци и еснафи бѣше завоювалъ стопански не само страната, която полити-

¹⁾ Пълно отношение къмъ цѣлата тази нравственостъ ние трѣбва да вземемъ съгласно закона, че господстващата нравственостъ въ дадена епоха е нравствеността на доминиращата обществена група, която носи историческата отговорность за нея. Проникването на този моралъ въ цѣлата нация прави въпроса националенъ, на което гледище е дадено превесъ въ настоящата статия. Историческото изследване, обаче, иска въпросътъ да бжде разгледанъ съ огледъ на нравствеността, която ще установи обществената група на бждещето.

чески му бѣ отнета преди четири вѣка, но бѣ излѣзълъ вѣнъ отъ границитѣ на грамадната турска империя. Копието и боздуганътъ се бѣха преклонили предъ иглата и аршина. Ромѣнскитѣ селяни рѣжеха дини съ габровски ножчета, стружкитѣ моми бѣлѣха пирдопски платна, виенскитѣ буржуа носѣха ботуши отъ тетевенски сахтянъ, цариградскитѣ ефендита закухваха съ дрѣновски луканки, александрийскитѣ кадъни пиеха млѣко отъ копривщенски биволици, въ цѣлата почти турска империя се носѣха дрехи, шити въ Копривщица, Клисурса, кроени отъ шаеци, тъкани въ Троянъ и Рупча, гайтаносани съ габровски, карловски или калоферски гайтани.

И този българинъ, предъ когото лежахъ пространствата на необятната турска империя, всички пжтища на която водѣха къмъ неговата кесия, който бѣше стоялъ въ сѣнката на пирамидитѣ, който познаваше градоветѣ отъ Цариградъ до Басра както собствения си дворъ, който плюеше съ известно високомѣрие въ водитѣ на Златния рогъ, който познаваше водитѣ на тихия бѣлъ Дунавъ отъ брѣговетѣ на Виена и бѣ съзерцавалъ Черно море отъ планинитѣ на Кримъ, нима този българинъ, който мислѣше съ паралелитѣ и меридианитѣ, можеше да не се чувствува необходимъ, независимъ и гордъ съ себе си?

Нима можеше да се говори тогава за токсинации и тържество на посрѣдствеността и полуинтелигенцията?

България бѣ тогава страна на неограниченитѣ възможности. Всѣка кариера се правѣше съ лични качества и собствени сили. Богатствата се създаваха, не се наследваха, и всѣки заемаше това обществено положение, което самъ си създаваше. Това бѣше епоха на българскитѣ викинги, хора безъ предистория, които разчитаха само на себе си, на собствената си смѣлость, прозорливостъ и изобретателностъ.

Никакъвъ писателски съюзъ не обяви Ботева, Вазова, Каравелова за писатели. Никаква брада не можеше да направи главата научна. Талантитѣ и усилията на Левски, Ботевъ, Бенковски, Стамболовъ имъ осигуриха ржководно мѣсто въ революционното движение.

И макаръ че у насъ тогава се създаваше новото стопанство на пазара, кждето питатъ не: имашъ ли нужда, а имашъ ли пари, и кждето цари голиятъ интересъ „паритѣ въ брой“, все пакъ този пазаръ бѣше пазаръ на дребни производители, които не експлоатираха и не бѣха експлоатирани, и които по-слабата историческа подвижностъ на идеологията държеше въ атмосферата на стария патриархаленъ моралъ на задругата и натуралното стопанство: моралъ на свобода, братство и равенство¹⁾.

¹⁾ И до днесъ, когато питаме въ сждебнитѣ зали нѣкой старецъ-свидетель, родъ ли е съ странитѣ по дѣлото, той отговаря:

— Е па, комшии сме.

„Бащка печалили, заедно пили и ручали“, така благославяха общитѣ си трапези тия хора,

Индивидуализъмътъ на тѣзи растеци собственици, ограденъ отъ патриархалното нравствено наследство, не се прелѣ въ хищничество и егоизъмъ, а напротивъ, съединенъ съ добродетелитѣ на взаимопомощта и честността, се превърна въ народно водачество.

Нима могатъ да се изброятъ проявитѣ на тогавашната честностъ и да се добави, че българитѣ били крадливо племе по кръвъ? Заемитѣ се сключваха въ мазетата, между четири очи. Наистина, страхътъ отъ обиръ бѣше причината на тази тайнственостъ, но такъвъ начинъ на обезпечение бѣ възможенъ само при убеждението, че заетитѣ пари ще се върнатъ сигурно и безъ наличността на писмени документи или на свидетели.

Вижте старитѣ ни наказания за кражба. По старото славянство право за кражба се рѣжеше ржка. Въ турско време, обаче, крадеца окичваха съ краденитѣ вещи и го развеждаха съ музика и тѣпани изъ селището. На недобросъвѣстнитѣ длъжници слагаха дамба на долната частъ на китката, та кога протѣгатъ ржка за нови пари, дамбага да служи като предупредителенъ знакъ. Прекалеността на тѣзи наказания показва, че на кражбата се е гледало не като на едно просто отнемане чужда вещь, а като на едно изключително явление, говорящо за пълно нравствено разтление, което трѣбва да се бичува сжщо съ изключителни срѣдства. Какво би станало, ако днесъ се гласува законъ, по силата на който, кражбата отново да се наказва съ рѣзане на ржце? Та съ дигане на крака ли ще бждатъ гласувани последващитѣ закони?

Нима е могло да се мисли за кражби въ времето на задругата, когато всѣки задругаръ е можелъ да каже като Александра I:

— Синко, въ тази страна (царска Русия) само двама не крадятъ — азъ и ти, понеже всичко е наше.

За масови кражби не можеше да се мисли и презъ време на патриархалния моралъ на Възраждането. Защо ще краде едно лице, когато можеше да има нуждното чрезъ една проста молба и то по дълга на взаимопомощъ? Още повече: думата безработица тогава не бѣше позната на българския езикъ.

Днесъ мнозина общественици сж привърженици на доктрината на постното дробче. Въ време на Възраждането първитѣ ни „министри“, отбелязваха, като Левски въ своитѣ финансови отчети, дори похарченитѣ две пари за игла и конецъ, съ които си кърпили раздранитѣ отъ дракитѣ ризи. Дѣдо Станю Врабевски следъ освобождението върна на българската държава лиритѣ на тетевенския революционенъ комитетъ, останали у него преди заточването му въ Диарбекиръ.

Около Копривщица има нѣколко кули, въ които навремето пазачи пазѣли отъ обири. Освенъ това пазачитѣ варѣли

чай и кафе на минаващите пътници. Тази дребна търговия, която се нуждаела отъ запаси: две кила захаръ и едно кило кафе, била финансирана отъ общината. А знаете ли, какви бурни демонстрации сж правени за лошата отчетностъ на тѣзи колосални общински предприятия? Та какъ не, когато всѣка пара бѣ дестилатъ отъ ручей еснафска потъ и бѣ вързана съ десетъ вжзли.

Англичанитѣ днесъ се гордятъ съ параграфа на добросъвѣстността въ тѣхния бюджетъ. Всѣки англичанинъ, който смѣта, че не е обложенъ или че е обложенъ по-малко, отколкото трѣбва, отива и самъ си плаща данъка. Постъпнитѣ чрезъ това самооблагане данъци минаватъ въ параграфа на добросъвѣстността, който дава на държавата годишно милиони лири.

Но ако е въпросъ за исторически сравнения, не се знае, дали ние не сме ги преварили съ това данъчно самооблагане. Кой поддържаше издателската дейностъ на нашитѣ просвѣтители? Какво бѣха хилядитѣ „спомоществуватели“, безъ чиито лири, бешлици и грошове преди освобождението не можеше да се издаде нито една книга? Кой издържаше нашитѣ училища, въ които такси не се плащаха? Кой подпомагаше даровититѣ бедни деца, учащи се въ чужбина? Какъ се събираха десеткитѣ хиляди грошове, благодарение на които д-ръ Чомаковъ стоеше въ Цариградъ като представителъ на борбата за черковно освобождение? Кой финансираше революционната организация, която представляваше тогава бждещата българска държава? Нима тѣзи срѣдства се събираха съ червени известия и бирнически екзекуции? Днесъ тѣзи, които смѣтатъ държавата своа, лъжатъ безобразно сжщата държава въ данъчнитѣ си декларации и правятъ всичко възможно, за да осуетятъ плащането на опредѣления имъ данъкъ. Тогава тѣзи, които смѣтаха революционната организация своа, се надпреварваха, кой повече да даде за нея, защото това бѣше въпросъ на честъ.

Въ чужбина въ моменти на национални изпитания се провеждатъ акции за събиране на скъпоценности, съ което се изтъква готовностъ у народа за жертви. Старитѣ панаягурци и копривщенци могатъ да ви наброятъ десетки случаи, при които връщащитѣ се отъ Цариградъ или отъ Анадола въ великата пролѣтъ на 1876 г. еснафи-годеници сж отлагали своитѣ ненавременни сватби, а златнитѣ нанизидаръци сж подарявали на революционнитѣ каси.

Личната нравствена чистота на ржководителитѣ на освободителното движение, непросмукана отъ морала на новото време, създаде тѣхния героизъмъ, чистъ, непомяченъ отъ никакви петна на лична користъ, ненуждаещъ се отъ никакъв ретушъ и отъ никаква историческа идеализация.

Националният идеал на Възраждането — свобода — изпълваше съ нравственъ смисълъ дори търговската дейност на българитѣ. А знае се, че търговията още отъ времето на Хезоида има за покровителъ Хермеса — богътъ на крадцитѣ. Успѣхитѣ на нашитѣ занаятчии и търговци бѣха не само стопанска основа на Възраждането, но и аргументи на националния престижъ и отговоръ на фанариотската теория за хондрокефаловщината на българина. Книгоиздателството на Христо Дановъ бѣше не само предприятие „купи за грошъ, продай за два“ съ основенъ интересъ — цената на учебникарската кола. Това бѣше първото българско министерство на просвѣтата. Тукъ не може да се говори само за просто съчетание на търговски интереси съ грижи за разпространение на българската книга, за никнене на нови училища, за назначаване и препоръчване на учители. Тукъ имаше и съзнанието, че съ това се служи на единъ народенъ дългъ.

Нравственото величие на Възраждането или неговиятъ духъ царѣха и въ първитѣ десетилѣтия на новото българско царство, когато общественото ръководство бѣше още въ ржцетѣ на безсребърницитѣ и комититѣ: Славейковъ, Каравеловъ, Стамболовъ, Захари Стояновъ, Драганъ Цанковъ и др. Едва съ идването на народняцитѣ на властъ, следъ падането на Стамболова, политическиятъ ни животъ усвои приоритѣ на Хаджиенова, първиятъ нашъ капиталистъ отъ модеренъ стилъ.

Само чисти ржце можаха да напишатъ Търновската конституция. Само чисти души можаха да създадатъ въодушевлението на първитѣ ни военни победи следъ освобождението. Нима могатъ да бждатъ забравени образитѣ на нашитѣ суворовци: генералъ Жостовъ, отъ когото треперѣха и тѣзи, които споредъ закона отговарятъ само предъ Бога; генералъ Христовъ-„Каналията“, който съ гордостъ се показваше съ старата си майка, пребрадена съ черна етрополска забрадка, и за когото служенето на родината не бѣше сръдство за ядене на майонеза, а суровъ дългъ; или генералъ Тошевъ, който умрѣ сетенъ сироманъ?¹⁾

1) Когато Гендовичъ се опиталъ да подкупи генералъ Христова съ единъ високъ стълбецъ наполеони, генералътъ побѣснѣлъ, грабналъ наполеонитѣ, зашлевилъ го съ тѣхъ въ лицето, набилъ го, изпокжсалъ му дрехитѣ и вѣнъ отъ себе си отъ възмущение заповѣдалъ на ординареца да изхвърли като парцалъ „тази канала“.

Хаджиеновъ, за да може да използва поне далечни асоциации на приятелство, се оставялъ да бжде изиграванъ систематически на комаръ отъ Стамболова, защото при прѣкъ опитъ за подкупъ сигурно е щѣлъ да отиде въ затвора.

V.

Още по-лесно може да бжде бито схващането, че моралътъ на единъ народъ е проява на нѣкаква негова национална субстанция. Това схващане лежи въ основата на нашумѣлитѣ днесъ расови теории, които, използвайки известни временни исторически предимства на отдѣлнитѣ народи, искатъ съ това да докаратъ последнитѣ до шовинистично умопомрачение.

Сравнителното историческо изследване, обаче, разсѣйва агитационната мъгла на тѣзи теории и показва, че всѣки народъ, който е излѣзълъ изъ своето родово устройство и е преминалъ къмъ общественитѣ форми, основани на частната собственостъ, познава всички престѣпления, свързани съ личния интересъ, съ алчността на душата, съ борбата на всички противъ всички, съ вълчето отношение между хората. Временнитѣ исторически предимства на единъ народъ надъ други се дължатъ на неравномѣрното развитие на отдѣлнитѣ народи.

Наистина, мъчно бихме превели на нѣмски думата „кебапче“, защото кебапчето е изключително ориенталска творба. Но нѣма никаква мъчнотия да се преведатъ имената на всички престѣпления не само на нѣмски, но на всѣки живъ езикъ. Достатъчно е да се разгърне „Пѣсенята на нибелунгитѣ“, за да се види, че и на нѣмцитѣ не липсува нито единъ отъ пороцитѣ, съ които тѣ изобличаватъ „нисшитѣ“ раси.

А ако е въпросъ за сравнение между днешнитѣ народи, съ цель да се търсятъ относителни предимства, то за насъ работата става още по-лесна, като вземемъ предвидъ закона за неравномѣрното развитие на народитѣ. За да можемъ да сравняваме две величини, последнитѣ трѣбва да сж сравними, т. е. да иматъ като основа за сравнение общъ еднакъвъ знаменателъ. Въ случая такъвъ е еднаквиятъ моментъ отъ общественото развитие.

Отъ историята е известно, че докато на Западъ великото преселение на народитѣ завърши въ 9. вѣкъ, у насъ то завърши едва въ 14. вѣкъ съ завоюването ни отъ турцитѣ. Петъ вѣка измѣрватъ нашата историческа изостаналостъ. И ако привърженицитѣ на расовитѣ теории искатъ да се сравнятъ съ насъ, ние, вземайки като корекция тѣзи петъ вѣка, трѣбва да поставимъ въпроса така: „Я ни кажете, вие, господа, съ бѣли ржкавици, съ монокли, съ финни обноски и вълчи апетити, какво представлявахте преди петъ вѣка?“

Но не е нужно да се връщаме цѣли петъ вѣка назадъ. Достатъчно е да погледнемъ настоящето на всички западни

народи, нито единъ отъ които и до сега не е могълъ и не ще може при днешнитѣ условия да се освободи нито отъ неграмотността, нито отъ нищетата, нито отъ полицията, нито отъ затворитѣ.

За миналото на тѣзи народи ние можемъ да призовемъ като свидетели лица, срещу които е невъзможенъ никакъвъ отводъ за заинтересованостъ: Шекспиръ, Свифтъ, Рабле, Молиеръ, Мопасанъ, Волтеръ, Шилеръ, Гьоте. Нима материалитѣ за написването „Кралъ Ричардъ III“, „Хамлетъ“, „Гаргантюа и Пантагрюелъ“, „Тартюфъ“, „Бель ами“, „Разбойници“ сж вземани отъ българската история и отъ българския битъ?

Та просвѣтениятъ абсолютизмъ на Западъ, изнесенъ съ такъвъ блѣсъкъ отъ Фридриха Велики (който струва ми се е нѣмски, а не български кайзеръ), не представляваше ли на времето песимистичното отношение на просвѣтениитѣ монарси къмъ собственитѣ имъ народи? Нима Фридрихъ Велики не смѣташе тевтонската раса за единъ оборъ говеда, ненуждающи се отъ особна просвѣта и незаслужаващи особни права?

Какво да кажемъ за прочутия английски парламентаризмъ и за английската честностъ? Презъ времето на феодализма не царѣше ли и въ Англия жестокиятъ дворцовъ законъ: за да нѣма борба за престола, избивай всички възможни претенденти, все едно дали сж братя или братовчеди, независимо отъ полаганитѣ клетви и подписанитѣ споразумения?

Не преди петъ вѣка, а въ времето, когато Паисий пишеше нашата история, половината отъ английския парламентъ прилагаше на практика доктрината на постното дробче, подблажавано отъ длъжноститѣ, пенсиитѣ, паричнитѣ подаръци, които негово превъзходителство президентътъ Валполъ раздаваше на депутатитѣ, и благодарение на които той управлява цѣли 20 години?

Та великиятъ философъ Беконъ, който изгони метафизиката изъ науката, не гонѣше ли сжщата изъ обществения животъ по начинъ, наблюдаванъ у насъ? И поради този му политически методъ не бѣше ли осъденъ въ качеството му канцлеръ на съкровището (най-довѣреното лице въ държавата) за подкупъ на вѣченъ затворъ? Какво да кажемъ за корупцията презъ времето на кралъ Джорджъ III (1760—1820), която даваше познати картини: подкупи, кражби на държавни срѣдства, чести доставки, комисиони отъ заеми?

Ами ако разгърнемъ похватитѣ на остиндийската компания? Нима колониалнитѣ народи можеха да направятъ тогава разлика между търговци и пирати?

Какво да кажемъ за Франция, която и до днесъ се разтърсва отъ афери отъ рода на аферитѣ „Устрикъ“ и „Ста-

вицки.“ Колко френски крале сж минали безъ незаконородени деца? Съ какви цели френскитѣ архиепископи подаряваха на кралскитѣ фаворитки колиета, струващи стотици хиляди франка на онова време? Какво бѣха Тайлеранъ и Фуше въ кабинетитѣ на Наполеона, ако не мошеници подъ мантии на министри? Та не казва ли самъ Мопасанъ въ „Белъ ами“: всѣки несполучилъ въ личнитѣ си работи френецъ добива нахалството да стане политикъ и се наема да оправя работитѣ на Франция?

Но да се върнемъ къмъ авторитѣ на теорията, че тевтонската раса е цвѣтътъ на човѣчеството.

Не стои ли и до день днешенъ върху нѣмскитѣ индустриални произведения знакътъ „германско производство“, написанъ на английски: made in Germany?

Бледнѣ ли Баташкото клане предъ издевателствата отъ 30-годишната война?

Преди освобождението българскитѣ търговци наемаха арнаути (ясакчии) да ги пазятъ не отъ българи, а отъ черкези. Срещу български рицари-разбойници ли старата Ханза охраняваше всѣки свой търговски керванъ съ въоръжени отряди? Колко чиновници трѣбваше да избѣсатъ Фридриховцитѣ, за да убедятъ нѣмската администрация въ предимствата на честността?

Най-сетне, когато тевтонската раса имаше за дрехи само кожи, когато върху рижата германска коса за страхъ на човѣчеството се клатѣха само волски рога, когато синитѣ арийски очи гледаха изъ планинскитѣ хралупи за нѣкоя меча кожа, осемъ вѣка преди това елинитѣ имаха своя Омиръ, своя Есхилъ, своя Аристотель, своя Фидий. Имаха, обаче, и своята расова теория, споредъ която, на свѣта имало само два разряда хора: елини и варвари. Тевтонската раса *par excellence* принадлежеше къмъ варваритѣ. Днесъ всѣки тевонецъ може да прочете молитвата на Платона: Благодаря на боговетѣ, че съмъ се родилъ свободенъ, а не робъ, елинъ, а не варваринъ, мжжъ, а не жена. Какво ще кажатъ на това тевтонцитѣ, които преподаватъ Платона въ своитѣ университети? Нѣма ли да влѣзе и той въ *index librorum prohibitorum*?

VI.

Какъ стигнахме отъ Възраждането до наши дни?

Следъ освобождението животътъ на България мина рѣзко на капиталистически релси, но ние влѣзохме въ новата история съ голѣмо закъснение. Свѣтътъ и пазаритѣ бѣха вече подѣлени и поради това първоначалното натрупване на богатствата не можеше да става отъ колониаленъ грабежъ, а само за смѣтка на собствения ни залъкъ. Отъ тънката сланинка на българския народъ се отдѣлиха милиарди за обзавеждане на

новата ни държава, за създаване на мѣстна индустрия, за водене на войни¹). Всичко това трѣбваше да става въ ускоренъ порядъкъ, защото ние догонвахме общия европейски напредъкъ. Въ резултатъ на това бързо темпо, като неговъ данъкъ, ние изпаднахме въ една хроническа бедностъ²), която е причина за цѣлата ни национална обѣрканостъ и която се влоши особно много отъ стопанското задрѣстване следъ 1929 г.

Западнитѣ народи, подгонени рано отъ глада на суровия северъ и отъ нарастването на населението, се отдадоха на индустрия, за пазаръ на която завладѣха свѣта, като го ограбиха. Не само тогава, но и днесъ тѣ представляватъ национални кооперации за колониаленъ грабежъ, поради което дори и срѣдъ тѣхнитѣ работници идеята за освобождение на колониитѣ не е много популярна.

Натрупанитѣ по този начинъ богатства станаха стопанска основа на тѣхното благополучие, разбира се въ съответна класова пропорция. При колониални печалби могатъ да се плащатъ по-високи надници на работницитѣ, могатъ да се отдѣлятъ крупни срѣдства за научни изследвания и открития, отъ каквито се нуждае особно много развиващата се индустрия. Отъ тѣзи богатства могатъ да се отдѣлятъ срѣдства за изкуство, което разкроява живота, и за създаване на съвършенъ кадъръ отъ специалисти: политици, журналисти, културни работници.

Държавата тамъ се превърна въ стражъ на натрупанитѣ богатства и инструментъ за нови натрупвания и престана самата тя чрезъ корупцията да е изворъ на богатства. Нейната машинерия трѣбваше да бжде здрава. Поради това англичанитѣ дълго пазѣха нѣкои висши държавни длѣжности да бждатъ пòчитни. Има ли нужда да крадѣтъ държавата и по този начинъ да я разстройватъ хора, като Балдуинъ, като лордъ Халифаксъ, които сами не знаятъ размѣра на своитѣ богатства и които сами правятъ подаръци на тази държава, която пази богатствата имъ? А когато нѣма корупция отгоре, такава е немислима и долу.

Тия, които сж се занимавали съ търговия, лесно могатъ да си обяснятъ, какъ англичанитѣ сж минали отъ пиратството на източно-индийската компания, отъ корупцията по време на бунта на „Баунти“ къмъ днешната английска почтеностъ.

¹) Вложениятъ до сега капиталъ въ Б. Д. Ж. е 12.5 милиарда лева; въ шосета и пристанища 16 милиарда; въ пощи, телеграфи и телефони 850 милиона; въ движими и недвижими държавни имоти, изключая тия на Б. Д. Ж. — 20 милиарда; въ индустрия — 8 милиарда лева.

²) Национ. доходъ на глава у насъ за 1926 г. бѣ 12¹/₂ англ. лири; за 1931 — 7; въ Англия за 1931 г. — 76; С. Щати за 1932 г. — 89.

Богатство бързо може да се трупа чрезъ търговия само по-срѣдствомъ систематично ограбване въ всичкитѣ му открити и прикрити форми. Но нарастне ли така придобитото богатство до размѣръ да не може да бжде управлявано лично отъ собственика си, стане ли нужда то да бжде повѣрено на пълномощници и чужди ржце, тогава методитѣ, употребени за неговото добиване, се обръщатъ срещу самия собственикъ. Той е принуденъ волноневолю да проповѣдва честностъ и да дава личенъ примѣръ. Тукъ е стопанската основа на моралния страхъ у имащитѣ да не мърсятъ ржцетѣ си съ кражба.

VI.

Благословената българска земя, въ която се ражда всичко, дълго задоволяваше сама прѣститѣ нужди на нашия народъ. Поради това той твърде късно бѣ пришпоренъ отъ нарастналитѣ нужди на новото време. Липсата на дълга вѣковна опитностъ, придружена съ усмивкитѣ на щастливия случай, на който се дължатъ много открития, обяснява нашата индустриална изостаналостъ. Най-сетне на Западъ учредяването на изследователски институти се дължи не толкова на държавната помощъ, колкото на частната инициатива и на частната благотворителностъ. Кжде сж у насъ богатствата за това?

Чрезъ копиране ние се приближаваме въ нѣкои отношения до европейския напредѣкъ. За това копиране, обаче, ние плащаме скжпи връхнини. Когато се върнемъ отъ чужбина ние все донасяме нѣщичко отъ наука и техника, безъ да можемъ да пренесемъ чуждитѣ индустриални тайни, капитали и пазари. Едно нѣщо, обаче, ние положително донасяме: европейски вкусове къмъ живота, европейски образци на харчене: луксъ, моди, бижута, декоративенъ блѣсъкъ и всевъзможни срѣдства за показъ. Висшитѣ срѣди у насъ безспорно могатъ да иматъ всичко това въ нашия масшабъ. Трагедията почна, когато интелигенцията на срѣднитѣ слоеве у насъ се зае да имъ подражава.

Въ това подражаване въ сжщностъ нѣма нищо лошо. Напротивъ, идеалътъ е: всѣки споредъ способноститѣ, всѣкому споредъ нуждитѣ. Въпросътъ, обаче, е за срѣдствата, съ които ще се реши стопанската гатанка: задоволяване европейски вкусове съ българска кесия отъ днешенъ стилъ. Какъ може да се поддържа известенъ рангъ не съ действително благополучие, а чрезъ харчене... отъ една мършава българска чиновническа заплата? И тукъ става дума за тѣзи, които избиратъ не историческия пжтъ на всеобщо разрешение на въпроса, а пжтя на личното преуспѣване. При ограниченитѣ възможности, въ които се намира нашето сто-

панство, набавянето на пари за широкъ животъ у нашата интелигенция отъ дребнособственически произходъ може да стане само съ кариера на всѣка цена, съ всички срѣдства. И тукъ се коренятъ корупцията, продажничеството, явленията на безгрѣбначие и хищничеството на полуинтелигенцията.

Кариерата на всѣка цена, съ всички срѣдства, която искатъ да правятъ интелигентитѣ-индивидуалисти, промѣня у насъ действието на такива положителни фактори като общодостъпното образование, партийния режимъ, липсата на съсловни прегради. Първата работа на мнозина, сдобили се съ дипломъ, е да промѣнятъ съ единъ новъ костюмъ класовата си принадлежностъ, да прикриятъ съ всички срѣдства произхода си, да се отчуждатъ отъ козинявата торба на бащата, съ която ги е отгледалъ, и да потърсятъ лека печалба на държавната трапеза, използвайки най-лесния пѣтъ — партизанщината. И по този начинъ отъ лозунга „нешеме ний богатство, нешеме ний пари, искаме свобода, човѣшки правдини“ се стига до „нешеме ние постни дробчета“. Това хищничество на нашата полуинтелигенция съ индивидуалистически схващания добива болезненъ видъ поради образцитѣ на филмитѣ и романитѣ и особно поради разширения апетитъ на невидилия, невкусилия, несѣдалия на мека мебелъ.

И тъкмо тѣзи прояви се използватъ отъ нѣкои, за да водятъ борба не срещу основния въпросъ — беднотията ни, — а срещу образованието, парламентаризма и липсата на съсловни прегради.

Пакъ поради ограниченитѣ ни стопански възможности, вмѣсто енергията на нашата интелигенция, разгърната въ разтворенитѣ простори, да се превърне въ съревнувание, тя, затворена въ тѣсната ни черупка, се превръща въ самоизяждане, злорадство, завистъ и ненавистъ.

Защо нашиятъ народъ не зачита чуждото? По сжщата причина, поради която е и лошъ четецъ на книги — беднотията. Би ли могло населението отъ околицитѣ Троянска, Тетевенска, Етрополска, Орханйиска, Пещерска и др. такива да живѣе, ако си плащаше редовно и напълно акциза на ракията и такситѣ за материала отъ държавнитѣ гори? Проблемата при интелигенцията — кариера на всѣка цена тукъ се слага иначе — хлѣбъ на всѣка цена.

Защо нашата наука, художествена литература, журналистика сж подъ знака на посрѣдствеността? Посрѣдствеността не е бездарностъ. Ако е въпроса за дарования, такива едва ли липсватъ на неизтощенитѣ сили на нашия народъ. Самиятъ фактъ, че въпрѣки всичко ние имаме такъвъ голѣмъ културенъ прогресъ, показва, че това е дѣло

повече на духа, отколкото на сръдствата. Талантътъ е съчетание на дарба и главно на подготовка. На насъ, обаче, днесъ липсватъ материални сръдства, за да покриемъ производственитѣ разноски на таланти отъ съвремененъ стилъ.

Та проф. Ст. Консуловъ не прави ли своитѣ изследвания изъ мазето и по тавана на Университета?

Тиражътъ на книжовнитѣ ни издания може ли да плати производственитѣ разноски на едно истинско литературно творчество? ¹⁾ Може ли да се живѣе само отъ литературенъ трудъ, особно, като се знае, че тѣзи, които могатъ да купуватъ книги, сж обхванати отъ литературна тѣпота, а читаещъ свѣтъ е главно беднотията? Чудно ли е при това положение, че повечето отъ нашитѣ писатели живѣятъ отъ преводи, детски писания, учебникарство и отъ всички други възможни занимания, само не отъ прѣкъ литературенъ трудъ?

Колко отъ нашитѣ журналисти иматъ възможность да правятъ задгранични обиколки, за да проучватъ професионалнитѣ си проблеми на самото мѣсто?

VIII.

Изходътъ е единъ: България трѣбва да стане богата, благоденствуваща и щастлива, но — за всички. Тогава цѣлиятъ български народъ ще разгърне скрититѣ си сили и ще си създаде въ новата история мѣсто и участъ, каквито заслужаватъ неговиятъ устремъ, неговитѣ амбиции, неговото трудолюбие и неговата прекрасна земя. Той ще стане тъй великъ и уважаванъ, какъвто е билъ и въ миналото. Въпросътъ е: какъ да стане това?

За насъ английскиятъ пжтъ е изключенъ. Нѣма да мине много, и той ще бжде изключенъ и за самата Англия, когато следъ освобождението на колониитѣ британскиятъ лъвъ клекне самъ върху мъгливия си островъ. Остава само единъ единственъ пжтъ, по който скоро ще тръгнатъ всички народи: уреждане на вътрешнитѣ си обществени отношения. И понеже днешното стопанство, почиващо на свѣтовното разпредѣление на труда, е мирово, то нашитѣ въпроси ще трѣбва да се решаватъ и въ една международна съгласуваность. Въпросътъ, какъ конкретно може да стане това, е вънъ отъ рамкитѣ на настоящето ни изложение.

¹⁾ Това обяснява бѣгството на много хора отъ литературата. Достатъчно е да посоча, че професоритѣ Силяновски, Владикинъ, Йоцовъ, правницитѣ Павловъ, Чешмеджиевъ, Руневски сж бивши писатели и поети. Поради това, нищо чудно, че у насъ понѣкога върху правни и научни въпроси може да се чуе по-художествена речъ, отколкото върху литературни теми.

IX.

Едно само можемъ да кажемъ още тукъ. Поставенитѣ задачи не сж лични, а обществени. Поради това всѣко бѣгство отъ обществения животъ е престъпление. Не поражение, а предателство е кабинетното капсулиране и хвърлянето оттамъ стрели на песимизъмъ върху измъченото чело на нашия народъ, чакащъ своитѣ водачи. Вѣрно е, че кабинетното спокойствие, кротката еснафска топлина на тихия домашенъ кжтъ субективно сж за предпочитане предъ напрежението на борбата. Вѣрно е, отъ друга страна, че при господстващитѣ въ днешнитѣ обществени борби нрави не може да се остане съ чисти нокти и че трѣбва да се цапа въ блатото на традиционния политически моралъ. Но това сж силитѣ, откъдето трѣбва да се започне, иначе нѣма въобще да се започне никога нищо. Има само единъ изходъ: или оттукъ, или бѣгство отъ живота! И тъкмо готовността да се бърка въ калъта на живота съ съзнанието, че тази калъ по пжтя на историческото превръщение ще заблести съ лжчитѣ на слънце, се нарича историческо мъжество. Историята е градена не отъ Хамлетовци, а отъ хора на волята и на историческото мъжество. Днесъ нѣма никакво съмнение въ генералщабното правило: когато трѣбва да се изиръгне победа, срѣдствата нѣматъ никакво значение. А историята отдавна вече е на бойна нога.

Най-сетне, когато искаме жертви отъ народа, трѣбва сами да сме готови да дадемъ такива.

И настоящитѣ редове биха добили истински смисълъ, само ако могатъ да вдъхнатъ у читателя порива на историческото мъжество, за да се наредимъ всички въ първитѣ редици на българския исторически авангардизъмъ.

ИВАНЪ ХАДЖИЙСКИ

Политико-философската и правна сжщност на парламента

I.

Великата френска революция положи ясно и категорично основитѣ на модерната представителна система, като присади съсловното представителство върху принципа на народния суверенитетъ. Това присаждане се извърши бързо, на компромисни начала, и включи въ себе си известни противоречия, които и до днесъ не могатъ напълно да бждатъ отстранени, които и до днесъ съставятъ най-слабото мѣсто на системата. Нека разгледаме последовно идейнитѣ основи и процеса на присаждането, на колебанията, на компромиситѣ.

Върху първитѣ учредителни събрания най-силно и прѣко влияние упражняваха теориитѣ на Русо и Монтескьо. И двамата мислители искаха новата свободна държава да се изгради върху развалинитѣ на кралския абсолютизъмъ. Но въ методитѣ тѣ се различаваха основно. Русо дедуцираше новата държава изъ постулатитѣ на общата народна воля, на личната свобода и пълното равенство, и стигаше неизбежно до прѣкото народовластие. Монтескьо, макаръ да не е чуждъ на естественото право, бѣше предимно позитивистъ — той изхождаше отъ положителното конституционно право изобщо, и особно на Англия, като въздигаше въ общоважещи принципи най-сжщественитѣ позитивноправни норми. И докато Русо категорично отрече народното представителство, Монтескьо тъкмо върху него постави новото държавно устройство. Основното противоречие между ученията на Русо и Монтескьо е безспорно установено отъ модерната наука; то не е останало незабелязано и отъ публициститѣ на революцията, но тѣ нѣмаха много време за чисто теоретични спорове, нито спокойното задълбочаване на кабинетнитѣ учени — тѣ съединиха ученията на Русо и Монтескьо въ едно цѣло, като две части на едно ново политическо евангелие и, упоени отъ шеметния развой на събитията, взеха отъ единия и отъ другия всичко, що имъ потрѣбва, всичко, що имъ допаднаше въ момента. Накжсо казано, тѣ заеха отъ Русо идеята за всемогщата народна воля и я съчетаха съ представителната система на Монтескьо, разрешавайки тежкото вжтрешно противоречие съ една конституционна норма: суверенитетътъ принадлежи на народа, но народътъ може да го упражнява само чрезъ свои представители. Обаче, позитивно-

правната норма не можеше да премахне противоречието, и то остана като тлѣща покрита главня. Понеже въ това вътрешно противоречие се крие една отъ причинитѣ за кризитѣ въ демокрацията, налага ни се да го разгледаме по-отблизу.

Русо обяви гражданитѣ за свободни и равноправни, а народа за собственикъ и носителъ на суверенитета. Свободната държава се управлява отъ общата воля, която е волята на народа като цѣло. Макаръ общата воля да не е сборъ отъ волигѣ на отдѣлнитѣ граждани, все пакъ тя конкретно се установява чрезъ гласуване: „Една воля, пише Русо (Contrat soc. I. 2), за да бжде обща, не е винаги необходимо да бжде единодушна, но е необходимо, щото всички гласове да бждатъ присмѣтнати; всѣко формално изключване нарушава общността“, съ други думи: всички граждани трѣбва да гласуватъ на равни начала, безъ цензови ограничения, защото всѣки гражданинъ носи една равна частица отъ суверенитета. Отъ това следва, че общата воля се образува чрезъ прѣко изказване, безъ посредници-представители. — „Азъ казвамъ, пише Русо, че суверенитетгѣт, бидейки само упражнение на общата воля, никога не може да бжде отчужденъ, и че суверенгѣт (народгѣт), който е колективно сжщество, може да бжде представенъ само прѣко чрезъ себе си, защото властгѣта може да се прехвърля, но не и волягѣта. Въ действителност, не е невъзможно една частна воля да се съгласува въ нѣкои точки съ общата воля, но невъзможно е това съгласуване да бжде трайно и постоянно; понеже частната воля се стреми по природа къмъ привилегии, а общата воля се стреми къмъ равенство. Още по-невъзможно е да се установи нѣкаква гаранция за това, че въпросното съгласуване ще сжществува — дори когато е на лице, то ще се дължи на случайност. Народгѣт може да каже: „за сега азъ искамъ това, което този човѣкъ иска, или поне, каквото казва, че иска“; но народгѣт не може да каже: „каквото този човѣкъ пожелае утре, ще го желая и азъ“, понеже е абсурдно свободната воля да си налага вериги за бждещето. Ако народгѣт обещае чисто и просто да се подчинява, той се самоунищожавя, той изгубва качеството си на народъ. Въ момента, когато си постави господарь, народгѣт престава да бжде суверенъ, и политическото цѣло се разрушава“. Господарь ще бжде парламентгѣт, който иска и решава отъ и за народа. Заключението е, че по своето естество общата воля не може да бжде представлявана.

Властгѣта, която Русо дава на народа, е всеобемаща; тя дори е по-голѣма и по-безконтролна отъ властгѣта на единъ абсолютенъ монархъ. И Русо е логиченъ, когато приписва тази колосална сила не на единъ парламентъ, не на мнозин-

ството или на единъ управляващъ елитъ, а на цѣлия народъ като едно тѣло — „la volonté générale est celle du corps du peuple“. Трудноститѣ и противоречията започнаха отъ момента, когато общата или народната воля, въ името на която революционнитѣ учредители мислѣха, че могатъ да извършатъ всичко, трѣбваше да се осжществи и да се приложи на дѣло. По необходимостъ, налагаше се да се прибѣгне до мнозинството и представителната система, безъ много да се разсжждава, че колосалната властъ на цѣлото не може безнаказано да се припише на една частъ отъ цѣлото, па била тя и по-голѣмата частъ; съ други думи: общата воля на Русо да се упражнява само отъ мнозинството, или още по-лошо: отъ представители на мнозинството. Наистина, на народното представителство се наложиха редица контролни ограничения, напр. раздѣлението на властитѣ, но принципътъ на народния суверенитетъ и на присжщата му народна воля (изразителка на общия интересъ), бѣха запазени като основни съставки на новия държавенъ строй: представителната демокрация.

Русо допуска само едно представителство: въ изпълнителната властъ. „Понеже законътъ е изявление на общата воля, ясно е, че въ законодателната властъ народътъ не може да бжде представляванъ; но той може да бжде представенъ въ изпълнителната властъ, която е прилагане на закона“. (Contrat soc. III. 15). Това изключение Русо допуска не за да отслаби, а за да засили влиянието на народа, като направи органитѣ на изпълнителната властъ прости негови комисари. Монтескьо, напротивъ, целй преди всичко да ограничи и контролира всѣка една отъ тритѣ власти, за да не бжде никоя всесилна. — Въ учението на Монтескьо има още три особености, които заслужава да бждатъ отбелязани.

1-во. Народътъ е негоденъ да извършва самъ политическитѣ си работи, но той има удивителна интуиция, па и обективна възможностъ да познава, кои сж способнитѣ хора и да ги избира за свои представители; изборитѣ трѣбва да бждатъ по-чести, за да могатъ да се поправятъ заблудитѣ на избирателитѣ, за да могатъ да бждатъ смѣнявани лицата, за които „народътъ си е съставилъ лошо мнение“. 2-о. Монтескьо е противъ императивния мандатъ, защото нѣкои представители понѣкога щѣли да бждатъ принудени да чакатъ нови инструкции отъ избирателитѣ си и съ това да спиратъ хода на общата работа, дори „всѣки депутатъ би могълъ да стане господаръ на другитѣ и въ най-важнитѣ моменти да парализува, по своя прищѣвка, цѣлата сила на нацията“. Русо, напротивъ, иска запазване на императивния (повелителния) мандатъ, съ целъ „представителитѣ да бждатъ заставени да следватъ точно даденитѣ имъ инструкции и после да представятъ строгъ

отчетъ предъ избирателитѣ си за своето поведение въ събранието“. 3-о. Съ факта, че допуска отдѣлна камара за наследствената аристокрация, Монтескьо установява не чисто народно, но и едно съсловно представителство, дори и териториално представителство, защото мисли, че „членоветѣ на законодателното тѣло не трѣбва да се избиратъ общо изъ срѣдата на народа (напр. съ обща за цѣлата държава листа), но по-добре е жителитѣ на всѣко по-важно мѣсто да си избиратъ по единъ представителъ“; мотивътъ е утилитаренъ: защото „ние познаваме много по-добре нуждитѣ на своя градъ, отколкото на чуждитѣ градове и защото сѣдимъ за способноститѣ на нашитѣ съседи по-правилно, отколкото за далечнитѣ ни съотечественици“. Противоречията между двамата духовни представители на революцията сж очевидни; остава ни да разгледаме, какъ приложителитѣ на тѣхнитѣ идеи сж се опитали да ги помирятъ и синтезиратъ.

II.

Доктрината на революцията, изразена въ писанията, речитѣ и конституционно-правнитѣ установления на дейцитѣ отъ Националното събрание, се свежда къмъ наливане ново хетерогенно съдържание въ русовата теория за общата народна воля. И, сякашъ, отъ този моментъ започва навикътъ да се говори и действува отъ името на „народа“, т. е. на цѣлия народъ, макаръ да нѣма реално отношение между сжщинската воля на народа и неговия формаленъ или самозванъ представителъ.

Ние вече познаваме учението на Русо за суверенитета на народа като цѣло и за всемогществото на общата воля. Революционнитѣ доктринери възприеха и дветѣ теории, защото тѣ имъ даваха основание да отрекатъ кралския абсолютизъмъ и ги снабдяваха съ неограничена властъ. Но докато Русо приписваше тази властъ на цѣлия народъ и искаше тя да се упражнява непосредно отъ гражданитѣ, Националното събрание съ едностранната си декларация отъ 17. VII 1789 се самообяви за пълненъ представителъ на народа и изразителъ на общата воля. Тази важна декларация бѣ една политическа необходимостъ за дѣлото на революцията, но тя е първото сѣдбоносно нарушение на русовата теория, защото, на мѣстото на реалната и непосредно изразена воля на всички граждани, поставя една правна фикция. Колосалната властъ на цѣлия народъ вече се присвояваше отъ едно събрание, което не бѣ избрано тъкмо за революционни преобразования и което образува правното си основание чрезъ едностранно волеизявление.

Най-влиятелниятъ конституционалистъ на Националното събрание и теоретикъ на представителната система, аба-

тътъ Сийесъ, взима за изходна точка русовото учение за народния суверенитетъ и за всемогществото на общата воля, но веднага прави едно толкова сжществено отстжпление отъ него, че измѣня съдържанието му, запазвайки само формата („народна воля“) и силата (народътъ е властенъ да върши всичко). — Сийесъ признава, че всички власти въ държавата сж еманация на общата народна воля, и че „тази воля трѣбва да бжде общъ резултатъ на всички частни воли; защото нѣма съмнение, че първата воля на известно число хора, които предполагаме, че се събиратъ въ политическо общество, е тъкмо сборътъ отъ всички воли“. . . Тукъ ясно се възприема учението на Русо; обаче, съ следващитѣ мисли Сийесъ, въ сжщностъ, го отрича, макаръ че се домогва да го примири и свърже съ Монтескьо: „ . . . Но ако изискваме, щото общата воля (вмѣсто „volonté générale“ авторътъ казва „volonté commune“) винаги да бжде точенъ сборъ отъ всичкитѣ воли, това би значило да се откажемъ занапредъ отъ възможността да имаме общи желаня, то би значило да разтуримъ общественя съюзъ. Ето защо, абсолютно необходимо е да признаемъ на едно подходящо мнозинство всички качества на общата воля.“ — Отстжпленията отъ учението на Русо ставатъ две: първо, вмѣсто цѣлиятъ народъ, ще решава едно представително събрание; и второ, вмѣсто съ приблизително поне единодушие, решенията ще се взематъ съ „подходящо“, т. е. най-често съ абсолютно мнозинство ($1/2 + 1$). И така, въ действителность, могществото на общата народна воля ще се упражнява отъ мнозинството на народнитѣ представители.

За да направи системата си приложима на практика, Русо предлага: гласуванитѣ отъ събранието закони да бждатъ веднага подлагани на задължителенъ референдумъ съ да или не, защото въ прѣкото допитване до народа може да се прояви неподправената обща народна воля. Тая теза сж защищавали ораторитѣ Робеспьеръ, Песйонъ де Вилньовъ и др. якобинци, но Националното събрание е отхвърлило референдума като противоречащъ на представителната система: че парламентътъ (по правна презумция) изразява общата народна воля. Въ действителность, господстващата въ Националното събрание буржуазия не е искала да изпусне властта отъ ржцетѣ си и да я дѣли съ народната маса.

Националното събрание възприе представителната система не само поради физическата невъзможность за осжществяване на прѣката демокрация, но и поради известно недовѣрие въ самоуправителната способность на народнитѣ маси. Ние вече споменахме по-горе аргументитѣ на Монтескьо, които станаха основни за първитѣ европейски учредители.

Сийесъ обръща внимание на обстоятелството, че модерниятъ гражданинъ е премного заетъ съ своитѣ частни грижи и нѣма време да се занимава съ държавнитѣ работи: „Модернитѣ европейски народи много малко приличатъ на античнитѣ народи (прави се намекъ за Атинската прѣка демокрація). Ние се интересуваме само отъ търговия, земледѣлие, фабрики и пр. Желанието за богатства превръща държавитѣ на Европа въ обширни работилници. И ние сме принудени да смѣтаме повечето хора за работни машини. . . По-голѣмата частъ отъ нашитѣ граждани нѣматъ нито достатъчна подготовка, нито достатъчно свободно време, за да желаятъ да се занимаватъ непосредно съ законитѣ, които трѣбва да управляватъ Франция; тѣ искатъ да си назначатъ представители; и понеже такова е желанието на мнозинството, малцината просвѣтени граждани трѣбва да му се подчинятъ; защото е знайно, че въ организуваното общество желанието на мнозинството създава закони за всички“. И, въ заключение, Сийесъ казва: „Безспорно е, че депутатитѣ идватъ въ Народното събрание не за да съобщатъ вече установеното желание на своитѣ прѣки упълномощители, но идватъ, за да решаватъ и гласуватъ свободно, съобразно съ сегашното си мнение, образуващо се при освѣтленията, които Събранието може да даде всѣкому“. — Въ речъта на знаменития абатъ сж проведени нѣколко важни принципи: повечето избиратели нѣматъ нужната подготовка, за да се занимаватъ съ държавнитѣ работи, затова тѣ изчерпватъ правото си на законодателство, като си избераатъ подходящи представители; изборътъ е свободенъ, но системата благоприятствува да се образува една особна категория специалисти: държавнитѣ мжже, политичитѣ, парламентариститѣ, управляващиятъ елитъ. Въ последното изречение на Сийеса се набелязва и правната сжщина на народното представителство: то не е прѣкъ проводникъ на желанията на избирателитѣ (такова бѣ съсловното събрание), а е самостоенъ институтъ за установяване на своя свободна воля, която се презюмира като воля на народа. — Последната мисль поставя предъ насъ проблемата за правното отношение между народното представителство и народа, между депутата и избирателитѣ му, а оттамъ — и проблемата за правната природа на депутатския мандатъ и на парламента изобщо. Съ тѣзи проблеми ще се занимаемъ по долу; тука ще изтъкнемъ само нѣкои противоречия на представителната система, включени въ нея още при създаването ѝ.

Общата воля, споредъ Русо, може да се установи по съдържание и да се изрази външно чрезъ прѣко допитване до всички граждани: „Когато на събрания народъ се представи за одобрение единъ законъ, то значи, че се пита,

дали законътъ отговаря на общата воля. Всѣки изказва мнението си чрезъ гласоподаване. Отъ резултата на гласуването се установява съдържанието на общата воля“. Но Националното събрание отхвърли задължителния референдумъ и установи чисто представително управление: всички власти изхождатъ отъ народа, но той може да ги упражнява само чрезъ делегация, т. е. не прѣко, а чрезъ представители. Обаче, щомъ между народа и държавата застане една трета воля, народниятъ суверенитетъ е отреченъ, защото волята на представителитѣ може да не съвпада по съдържание съ волята на представляванитѣ, и защото „въ момента, споредъ Русо, когато единъ народъ си избере представители, той престава да бжде свободенъ народъ“. Волята като индивидуална проява не може да бжде представлявана — волевото представителство е юридическа фикция, но не и психологиченъ фактъ. Ние нѣма да се формализуваме въ това, че когато се законодателствува и тепърва се твори положителното право, за правна фикция още не може да се говори; ние приемаме държавата като дадена; но настояваме на обстоятелството, че волята на народа (на избирателитѣ) е психологически и фактически различна отъ волята на представителитѣ.

Единъ опитъ за смекчаване на посоченото противоречие е направенъ съ тѣй нареченото атомистично представителство: гражданитѣ на една избирателна колегия се съгласяватъ да избератъ едно лице; съ това се образува общата воля на колегията: сборътъ отъ волитѣ на всички колегии ще състави общата народна воля; избраниятъ представителъ ще занесе въ парламента мислитѣ и желанията на своитѣ избиратели; сборътъ отъ всички представители ще изразява мислитѣ и желанията на всички избиратели, на цѣлия народъ. Това чисто индивидуалистично схващане, което е твърде популярно и днесъ, стои въ зависимостъ отъ схващането на народа като агрегатъ отъ личности-атоми, които не губятъ своята индивидуалностъ, макаръ и да сж социално събрани и правно свързани. Ето какъ си е представлявалъ този възгледъ Мирабо, единъ отъ първитѣ учредители на представителната система: „Съсловнитѣ представители сж за народа това, което една географска карта е за земното пространство: копието винаги трѣбва да има сжщитѣ пропорции както оригинала. . . Когато единъ народъ е многоброенъ и не може да бжде свиканъ въ едно събрание, той се свиква въ нѣколко събрания (т. е. избирателни колегии), и индивидитѣ на всѣко отдѣлно събрание даватъ на едно лице правото да гласува вмѣсто тѣхъ. Следователно, всѣки представителъ е народенъ избраникъ. Сборътъ отъ всички представители съставя народа,

Атомистичното представителство по своята природа е неразривно свързано съ императивния мандатъ, а ние знаемъ, че една отъ първитѣ грижи на Националното събрание бѣ да освободи членоветѣ си отъ задължителния мандатъ и да впише това освобождаване въ конституцията като общоважеща норма. Щомъ народниятъ представителъ не е юридически задълженъ да следва наставленията на избирателитѣ си (напр. чл. 87 отъ нашата конст.), щомъ не имъ дължи смѣтка за работата си, и щомъ тѣ не могатъ да му отнематъ мандата, докато трае легислатурата, това значи, че правната (не и политическата) връзка между представителъ и представлявани е скъсана и че представителътъ е свободенъ да има своя воля, независима отъ волята на избирателитѣ си, дори противна на тѣхната. Съ това конституционно-правно положение на народния представителъ, атомистичното представителство е логически несъвмѣстимо. И така, първата европейска конституция, установявайки представително управление, възприе отъ Русо принципа на народния суверенитетъ и на общата народна воля, но прекъсна и правно отрече логическитѣ изводи отъ тѣхъ.

Нѣколцина депутати отъ крайната лѣвица силно сж реагирали срещу постановленията на буржуазното Национално събрание. Робеспьеръ, напр., вѣренъ на Русо и на прѣкото народовластие, високо е заявявалъ: „невъзможно е да се твърди, че народътъ е задълженъ да делегира всичкитѣ си власти. . . Не може да се каже, че сжествува едно право, което народътъ не е властенъ да упражни, дори въ прѣки желанието си“. Депутатътъ Ribaud de Saint-Etienne твърдѣлъ, два дни следъ Робеспьера (което показва, колко упорити сж били дебатитѣ), че „народътъ не може да делегира законодателната властъ, защото ще престане да бжде суверенъ; народътъ всѣкога има правото да си вземе обратно тази властъ, ако я е делегиралъ или загубилъ и да измѣни законитѣ споредъ волята си“. — Лѣвицата не е била послушана, но именно тя на следната година събори Националното събрание чрезъ превратъ, въ името тъкмо на потжпкания народенъ суверенитетъ, и създаде якобинската конституция отъ 1793 г., която не можа да се приложи, защото чистата демокрация бѣ задушена въ кървитѣ на терора. Когато якобинството бѣ сразено и дойде умѣрената Директория, докладчикътъ на новата конституция отъ 1795 г. Боаси д'Англá каза: „Ние се старяхме да запазимъ отъ конституцията на 1793 год. всичко, що би могло да бжде полезно, но се оказа, че тя е само формално запазване на всички елементи на безпорядъка, че е организация на анархията“.

Представителната система се наложи въ първата евро-пейска конституция главно по политико-утилитарни съображения, най-важнитѣ отъ които отбелязахме. Тази система е господствуваща, оттогава и досега, въ цѣлия културенъ свѣтъ, съ рѣдки изключения (задължителенъ референдумъ, народна инициатива, плебисцитъ) и нѣкои корекции въ полза на народа като числена маса (пропорционална изборна система, кратки легислатури, разтуряне на парламента и др.). Въ доктрината на френската революция представителната система бѣ примирена съ принципа на народния суверенитетъ чрезъ една фикция: народътъ остава единственъ притежателъ на суверенитета и затова е изворъ на цѣлата политическа властъ въ държавата, но упражнението на тази властъ народътъ е длъженъ да повѣри на свои представители. — Защо е длъженъ? По редица политико-утилитарни съображения. Върху тѣхъ, обаче, може да се спори. Затова проблемата е отъ политико-философско, а не отъ юридическо естество и се отнася къмъ областта на научната политика. Когато дветѣ гледища не могатъ да се примирятъ, по-силната социална група налага своето схващане и чрезъ конституцията го обявява за единствено задължително. Теоретично може да бжде подкрепено и едното и другото гледище; но понеже се борава съ постулати и догми, никоя теория не може да бжде категорична, освенъ условно. Разрешението на спора се обуславя отъ политико-философското гледище на индивида или на епохата, отъ личнитѣ или народни особености, отъ разпредѣлението на социалнитѣ сили въ даденъ исторически моментъ. Все пакъ, най-много и най-убедителни аргументи говорятъ въ полза на представителната система, която, макаръ несвършена като всѣко човѣшко дѣло, се смѣта отъ политическата наука за най-добрата възможна форма на управление — всеобщото ѝ възприемане и 150-годишното ѝ прилагане доказватъ това. Въ що се състои тая система?

III.

Френското национално събрание отъ 1789 до 1791 г. което учреди първата модерна конституция въ Европа и създаде новата конституционна доктрина, възприе отъ своитѣ учители-теоретици и отъ традиционнитѣ съсловни събрания идеята за народното представителство въ смисълъ: депутатътъ представлява цѣлия народъ, а парламентътъ желае и решава за и вмѣсто народа. За доктринеритѣ на революцията тѣзи две догми бѣха прости и ясни, но съвременната наука установи, че тѣ сж сложни и противоречиви въ себе си.

Що е народниятъ представителъ? — питаше Талейранъ въ заседанието отъ 7. VII 1789 и отговаряше: „Това е човѣкътъ, когото избирателната околия натоварва да желае отъ нейно име. Що е депутатскиятъ мандатъ? Това е актътъ, който прехвърля върху депутата правата на избирателната околия, който го прави неинъ представителъ и чрезъ това представителъ на цѣлия народъ“. Избирателната колегия изпраща единъ депутатъ, за да решава; обаче, „невъзможно е човѣкъ да решава, когато мнението му е натрапено“. Вънъ отъ това, избирателната колегия не може предварително да знае, какви въпроси ще бждатъ повдигнати въ парламента и какъ тѣ ще се оформятъ въ течение на разискванията, за да може предварително да опредѣли мнението си и да го внуши на своя представителъ. Ето защо избирателитѣ посочватъ на своитѣ избраници само целта, която трѣбва да преследватъ, задачитѣ, които трѣбва да изпълнятъ, а избраницитѣ свободно си избиратъ пътя и свободно съобразяватъ срѣдствата къмъ поставената цель. Тъкмо това, заключава Талейранъ-Перигоръ, прави депутатитѣ истински представители. Въ сжщия смисълъ се е изказалъ и Барнавъ: такова е било господстващото схващане въ Националното събрание, такова е и сега, следъ 150 години, всрѣдъ специалиститѣ.

Отъ правно гледище, отношенията между народния представителъ и народа (избирателитѣ) сж отношения между упълномощенъ и упълномощителъ. Институцията е заета отъ частното право: волята на мандатаря се смѣта за воля на манданта. Пълномощието е договоръ, отъ който произтичатъ взаимни права и задължения. Пълномощникътъ не може да направи нищо повече отъ това, което е предвидено въ неговото пълномощно. И ако депутатството е мандатъ, то той трѣбва да бжде императивенъ. Ако пълномощникътъ се отклони, упълномощителътъ може да оттегли мандата и евентуално да иска вреди и загуби, дори наказание. Общо правило е, че всѣки пълномощникъ е длъженъ да даде смѣтка за своитѣ действия. Обаче депутатскиятъ мандатъ отрича всички тѣзи правни последици: мандатътъ е безвъзвратенъ, пълномощникътъ е правно неотговоренъ, даденитѣ инструкции сж недействителни.

Измисля се една нова институция: „свободенъ“ мандатъ, но прилагателното не може да отстрани основнитѣ вжтрешни противоречия, защото сжщественото на мандата е именно взаимната обвързаностъ на контрахентитѣ. Съ факта, че въ самата конституция (напр. у насъ чл. 87) изрично е забранено на народнитѣ представители да взематъ отъ избирателитѣ си задължителни инструкции, правната връзка между представители и представлявани е скжсана, сиречь

твърдението, че волята на парламента е воля на народа-избирател, е позитивно необосновано и се превръща във фикция, във политическа догма. Желанието на революционните доктринери да приложат на дѣло народния суверенитет, но при една представителна система, неизбежно водеше към противоречие със правната действителност и завършваше въ популярната политическа фикция: народното представителство представлява народа. Въ този смисъл термините „депутатски мандат“ и „народен представител“ се употребяват и до днесъ.

Щомъ сжщината на мандата е взаимната правна зависимост между контрагентите и щомъ модерното представителство се отличава отъ съсловното тъкмо поради пълната правна независимост на избраните отъ избирателите, следва, че депутатството не е мандатъ, защото нѣма на лице най-важните елементи на пълномощния договоръ. А тъкмо представителството по мандатъ, т. е. по свободно договорно съглашение между двете страни, е съвместимо съ народния суверенитетъ, защото само при тази конструкция може да се мисли, че народътъ е титуляръ на суверенната власт и свободно делегира упражнението ѝ на свои представители. Това значи, че правното основание на представителството е народната воля, изразена чрезъ изборите; че представителите сж проводници на тази воля, изразена чрезъ изборите и четъ сж само инструментъ за осжществяването ѝ. Обаче ние видѣхме, че премахването на императивния мандатъ премахва правната връзка между представители и представлявани и че парламентътъ не става проводникъ на свободната народна воля, а си изработва своя собствена воля, юридически напълно независима, и тази своя воля обявява за воля на народа. Пита се, не може ли да се приеме, че въ случая имаме не представителство по мандатъ отъ народа, а представителство по силата на конституцията?

Институцията на представителство по закона сжществува въ частното право, напр. малолѣтните и недееспособните се представляватъ отъ своите родители или настойници, като волеизявленията на вторите законно се смѣтатъ за волеизявления на първите. Правното основание въ този случай е не волята (пълномощието) на представлявания, а повелението на правната норма. Английските конституционалисти, отъ Томасъ Смитъ и Баякстонъ насамъ, смѣтатъ парламента за представител на цѣлия народъ: всѣки депутатъ представлява всички граждани, и всѣки гражданинъ е представенъ въ парламента. Но понеже парламентътъ се състои отъ две камари, отъ които горната е наследствена, логично следва, че въ английската доктрина се приема пред-

ставителството по закона. Щомъ народътъ не избира членоветъ отъ камарата на лордоветъ, значи: не е ималъ възможность да ги упълномощи чрезъ изборъ. Институцията „the King in Parliament“ причислява и наследствения кралъ къмъ парламента. Тази конструкция е правилна, защото принципътъ на народния суверенитетъ е чуждъ на английската политическа доктрина — новата държава се изгради върху взаимни, позитивноправно установени отстъпки между кралъ и парламентъ. Обаче френскитъ учредители, възприемайки тържествено русовия народенъ суверенитетъ, постановиха, че „френската конституция е представителна; представителитъ сж законодателното тѣло и кралътъ“. Кралътъ е наследственъ, а не е упълномощенъ отъ народа чрезъ изборъ да царува. Следва ли да заключимъ, че въ Франция имаме представителство по силата на закона? Не, защото всички оратори говорятъ за мандатъ отъ народа; само кралътъ остава на страна, по изключение, като изразъ на колебанието между монархията и републиката у Националното събрание. И иначе не е мислимо, защото представителството по закона е несъвмѣстимо съ народния суверенитетъ — какъ може да бжде суверенъ единъ народъ, който е недееспособенъ, подобно на малолѣтнитъ, душевноболнитъ, разточителнитъ? Остава ни да си построимъ нова теория, като кажемъ, че въ случая имаме публичноправно (конституционно) представителство, което по своята правна сжщность се различава отъ частноправното. Съ една такава конструкция биха се постигнали два желанни резултата: първо, ще се избѣгнатъ логическитъ противоречия, и второ, ще се спаси необходимата за модерната демокрация политическа догма, че народътъ се самоуправлява. Тази работа бѣ успѣшно извършена отъ германската юридическа школа).

Карлъ Герберъ застана върху положителното конституционно право и съ помощта на правната логика доказа, че народното представителство не може да бжде представителство по силата на пълномощно отъ народа. Основната грѣшка на мандатната теория се състои въ това, че тя отъждествява изборитъ съ упълномощаването. Изборътъ по своята правна природа е само срѣдство за установяването на единъ органъ, за разлика отъ бюрократичното назначаване. Ако мандаторътъ се освободи отъ всички правни задължения къмъ манданта, той не е вече представител на друго лице, а действува отъ свое име.

Лабандъ разви теорията на Гербера съобразно съ общата си система. Народътъ не е самостоятелна личность наспроти държавата; той не е правенъ субектъ и юридически нѣма своя воля, отъ което следва, че народътъ

нѣма формално-правна възможност да упълномощава и да упражнява чрезъ свои представители права или волеви актове. Названието „народни представители“ нѣма юридическо, а само политическо значение, защото тѣхнитѣ права не сж имъ дадени отъ другъ правенъ субектъ (народа), а се основаватъ непосредно върху конституцията. Парламентътъ е само органъ на държавата. Обстоятелството, че той се образува чрезъ народенъ изборъ, показва, че посрѣдствомъ него всѣки гражданинъ упражнява косвено влияние върху държавната политика. Но съ избирателното право, чието упражнение съставлява единъ единственъ актъ на народно участие въ управлението, юридическата намѣса на народа се изчерпва. „Твърдението, че посрѣдствомъ парламента народътъ взималъ постоянно участие въ хода на държавнитѣ работи, е неюридическо. Щомъ изборитѣ минатъ, прекжсва се всѣко участие, всѣко съдействие, всѣко правно-релевантно участие на „цѣлия народъ“, т. е. на всички поданици, върху волевитѣ решения на държавата“.

„Парламентътъ получава властта си не отъ волята на избирателитѣ, а непосредно отъ конституцията и отъ законитѣ, затова той изцѣло запазва правата си, дори когато решенията му стоятъ въ открито противорочие съ мнението на народа. Парламентътъ не е представител или мандаторъ на избирателното тѣло, на нѣкоя партия или група, защото неговата власт е напълно независима отъ волята на неговитѣ избиратели“.

Неумолимата логика на Лабандъ бѣ съкрушителна за преминалата отсамъ Рейнъ политическа доктрина на френската революция. Всички вжтрешни противоречия на мандатната теория за народното представителство сж отстранени, но и много съкровени илюзии на модерния гражданинъ сж помрачени, най-главната отъ които е илюзията, че народътъ се самоуправлява, че гражданинътъ не е само обектъ на държавната власт. — Конструкцията на Лабандъ е безпогрѣшна отъ гледището на правния формализъмъ, но въ нея звучатъ две високи ноти: скритата ненавистъ къмъ либералната демокрация и всевластието на правната държава.

Георгъ Йелинекъ, макаръ да принадлежеше къмъ господстващата тогава юридическа школа и да бѣ другаръ и сподвижникъ на Лабандъ, забеляза, че строгиятъ юридизъмъ не може да обясни и правно да осмисли очевидни истини, като напримѣръ тази, че посрѣдствомъ демократизирането на избирателната система държавитѣ претърпѣха голѣми измѣнения не само въ формата на управлението, но дори въ органическия си строежъ. Историята на английския

конституционализъмъ е най-добрата илюстрация къмъ тази мисль. Ако действително между народа и депутатитѣ не сществувахе никаква правна връзка; ако народнитѣ представители нѣмаха задължения къмъ избирателитѣ си; и ако парламентътъ изказваше само своята, а не и народната воля, упорититѣ борби за въвеждането на всеобщо, равно и тайно избирателно право, за замѣняване мажоритарната съ пропорционалната система, за намаляване легислатурата, за разтуряне на камарата и произвеждане ново допитване до народа — не биха били оправдани. А проста истина е, че всѣка една отъ тѣзи извоювани отъ народа придобивки се е отразявала прѣко върху управлението и устройството на държавата. — Ясно е, че теорията на Лабандъ се нуждае отъ поправка, отъ смекчаване, или, както скромно се изразява Йелинекъ, отъ едно „сщественно допълнение“. Ако приемемъ, че волята на парламента е, въ юридически смисль, воля на самия народъ, то логично следва да заключимъ, че само парламентътъ е държавно-организуваниятъ народъ, а всички останали граждани сж политически безправни, което е обективно невѣрно. Ако ли пъкъ приемемъ, че парламентътъ представлява народа политически, че връзката между народния представител и избирателитѣ му е отъ нравствено естество, то значи да признаемъ, че единъ толкова важенъ институтъ като народното представителство не може да се обхване юридически въ емпиричната му сщщина. Чрезъ изборъ народътъ-колегиумъ отъ пълноправни граждани създава органа-парламентъ. Следователно, избирателното тѣло е първиченъ, а парламентътъ вториченъ държавенъ органъ, т. е. органъ на единъ органъ, а отукъ — и волеизразителъ на народа. Ето защо „народъ и народно представителство образуватъ юридически едно единство. Народъ и парламентъ сж едно правно цѣло. Чрезъ парламента народътъ е правно организуванъ“. Това схващане е образно изразено въ староанглийската фикция, че всѣки английски гражданинъ се смѣта лично присутствуващъ въ парламента.

Ядката на тази теория се състои въ оеднаквяването на народа-избирателъ съ парламента. Това оеднаквяване е чисто формално, защото ние вече видѣхме, че за емпирична еднаквостъ въ мислитѣ и действията не може и дума да става. Следователно, Йелинекъ се опитва по единъ изкуственъ начинъ да примири две логично непримирими величини: представителството на народа съ правното положение на парламента като независимъ държавенъ органъ. Можемъ ли да повѣрваме, че народъ и парламентъ сж едно единство, когато много пжти между тѣхъ е сщществувало фактическо и очебиешо различие, дори противоречие?

Нашият усѣтъ къмъ реалното не ни позволява да се съгласимъ съ заключението на Йелинекъ. Обаче, приемливо е, че както избирателното тѣло, тъй и парламентътъ, сж държавни органи, отъ които първиятъ е създателъ на втория — но какво е правното отношение помежду имъ? Органътъ-създателъ нѣма никаква юридическа власт надъ своето създание, което значи, че цѣлата публично-правна функция на народа се изчерпва съ акта на избирането. Ако ли пъкъ приемемъ, че народътъ и парламентътъ сж едно юридическо цѣло, то логичното заключение е, че цѣлото се проявява навънъ чрезъ своя органъ, че между цѣлото и органа нѣма никакви правни отношения, защото такива сж възможни само между два отдѣлни субекта. Това ни става още по-ясно, когато вземемъ института на избранитѣ отъ народа сждии: не може да се мисли, че сждията е поставенъ, за да сжди споредъ волята на народа, т. е. че зависи при изпълнение на служебнитѣ си функции отъ избирателитѣ си; напротивъ, той е напълно самостоятеленъ въ областта на своята компетентностъ. Ние мислимъ: щомъ веднажъ сме приели, че държавата е юридическа личностъ и че народътъ като държавенъ народъ е само конститутивенъ елементъ, а не самостоятеленъ правенъ субектъ (неговата личностъ се слива съ личността на държавата), имаме само единъ логиченъ изходъ: да заключимъ, че народното представителство не представлява народа по мандатъ, а по силата на конституцията. Изборитѣ не сж упълномощаване, въ правния смисълъ на понятието, а актъ на създаване, на комплектуване единъ колегиаленъ органъ. Отношенията между избраници и избиратели, при изричната забрана на императивния мандатъ, не могатъ да бждатъ отношения между два правни субекта, отъ които единиятъ е мандантъ, а другиятъ мандаторъ. Юридическата независимостъ на народния представител отъ избирателитѣ му и на парламента отъ избирателното тѣло е поставена и гарантирана отъ конституцията. Въпрѣки това, обаче, между избиратели и избрани сжществува постоянна връзка, чиято интензивностъ е различна въ различни времена. Тази връзка е предимно нравствена или, за да означимъ сложната ѳ природа, нека предпочитаме да я наричаме политическа. Най-обикновената санкция срещу депутата, който измѣни на изборната или партийната програма, е, да бжде изключенъ отъ партията; но той запазва членството си въ парламента и всички права, свързани съ това членство. Постановлението на избирателния законъ, че деньтъ на изборитѣ трѣбва да бжде оповестенъ месецъ-два по-рано, дава възможностъ на избирателитѣ да се опознаятъ за последенъ пътъ съ програмитѣ на партиитѣ и съ нравствената личностъ на канди-

датитѣ, за да подадатъ гласа си тъкмо за ония, които най-добре биха развили и защитили въ парламента тѣхнитѣ убеждения и интереси. Тайното гласоподаване и редица други законни мѣрки правятъ възможно свободното изказване волята на избирателитѣ. Въ Англия е твърде разпространенъ парламентарниятъ обичай, че по важни политически, стопански и културни въпроси, представителитѣ на партиитѣ, като група и по отдѣлно, могатъ да взиматъ решения, само ако предварително, въ своята изборна програма, сж обсъдили тѣзи въпроси и сж казали на избирателитѣ си, какъ мислятъ да ги решатъ, ако получатъ народното довѣрие. Смѣта се, че избирателното тѣло е одобрило предложеното решение и затова е дало гласа си именно за този, а не за другъ кандидатъ. Обаче, това е само обичай, теория, която и въ самата Англия не е общопризната и задължителна, макаръ и само политически. Ако бихме желали да облѣчемъ това правило въ юридическа форма, трѣбва да го сведемъ или къмъ задължителния мандатъ, който въ модерната държава е теоретично недопустимъ, или до референдума. Въпросната практика за сега остава осамотена въ Англия, макаръ да е напълно демократична. Въ всички държави, включително и въ самата Англия (напр. случая съ Рамсей Макдоналдъ), често се случва, че избирателтъ може да се излъже въ своята преценка; че избирателитѣ могатъ да бждатъ измамани отъ демагози; че избраницитѣ могатъ добросъвѣстно да отидатъ противъ волята на своитѣ избиратели, дори противъ волята на мнозинството отъ всенародното избирателно тѣло — за всички тѣзи несъответствия въ дветѣ воли юридическа санкция нѣма. И тъкмо тука е непреодолимото слабо мѣсто на всѣка теория за правната сжщина на народното представителство. Оставайки теоретично и правно независимъ и неотговоренъ спроти избирателитѣ, парламентътъ на практика е не само политически обвързанъ съ тѣхъ — краткосрочната легислатура, фиксирана въ конституцията, обикновено отъ две до петъ години, дава правна възможность на народа-избирателъ периодично да се освобождава отъ невѣрнитѣ си представители. — Желанието на политическия мжжъ да бжде преизбранъ го застава да държи връзка съ избирателитѣ и да бжде колкото може по-вѣренъ проводникъ на народната воля. Обичай е станало дори (напр. въ Франция) депутатътъ често да спхожда избирателната си околия и да ѝ дава доброволно отчетъ за дейността си, както и да изслушва напѣтствията, които избирателитѣ биха му дали (само нравствено, не и правно задължителни). — Правото на държавния глава да разтуря парламента се оправдава съ предположението, че парламентарното мнозинство не изразява вѣрно волята на народа. Желанието на учредителя да проведе на-

родната воля при всѣко измѣнение на конституцията е намѣрило позитивноправенъ изразъ въ изискванията за ново-избрано народно събрание, понѣкога въ увеличенъ съставъ. Най-после, все по-пълното участие на пълнолѣтнитѣ граждани и гражданки въ изборитѣ, зачестилитѣ референдуми и плебисцити, въвеждането на народната законодателна инициатива и др. т., показватъ, че както конституцията, тъй и обикновенитѣ закони се стремятъ все по-тѣсно и по-действиелно да приобщатъ народната воля къмъ управлението и строежа на държавата. Все пакъ, обаче, сжщо така и народнитѣ представители, докато трае мандата имъ, не зависятъ отъ избирателитѣ си; парламентътъ остава независимъ отъ народа държавенъ органъ, който единственъ е правно компетентенъ да изразява народната воля. За юриста важи това, което парламентътъ облѣче въ форма на законъ, безразлично дали то е съгласно или не съ действителната воля на избирателното тѣло. Политически желателно е това съгласие да бжде колкото се може по-пълно и по-постоянно; и понеже е желателно и полезно, положителното право, чрезъ редица институции, спомага за осжществяването и поддържането на едномислие между парламентъ и народъ, между представители и избиратели. Обаче, за запазване необходимото за държавата абсолютно единство въ волята на държавата-личностъ, органътъ парламентъ трѣбва да се ползува съ абсолютна формално-правна независимостъ при образуването и изказването на своята воля, която е воля на самата държава. Като органъ, парламентътъ нѣма субективни публични права, а само компетентностъ, опредѣлена му отъ конституцията и отъ други закони. Той е първиченъ органъ, затова е независимъ отъ другитѣ органи въ държавата и е правно неотговоренъ.

Проф. д-ръ Л. ВЛАДИКИНЪ

Изъ психологията на изкушението

I.

Въ очитѣ на повечето люде изкушението е нечестива работа. На изкусителитѣ се гледа най-често като на „дяволи“, „майстори“, а на изкусенитѣ — като на гѣхни „жертви“.

Нѣма областъ на човѣшката дейность, кждето да не се е проявило остроумието на изкусителя, и може да се твърди, че нѣма човѣкъ, който да не е искалъ нѣкога да бжде изкуситель. Нѣщо повече. При днешното особно осложняване на живота, едно отъ приспособленията на отдѣлния човѣкъ къмъ способноститѣ на конкретния животъ, въ борбата му за повече блага, въ стремежа му да се справи съ разнороднитѣ условия, всрѣдъ които живѣе и работи — е изкушението. Ние сме свикнали съ него, познаваме го въ всевъзможнитѣ му видове и повече се очудваме на оригиналнитѣ и странни случаи, нежели на неговата проява като фактъ въ живота.

Изкушението е любима тема въ изкуството. Почти всички голѣми писатели и художници сж се докосвали до тая проблема и сж подчертали отношението си къмъ нея. Очъртано въ непоносимо черно или незлобиво и невинно сияние, дадено като изразъ на демонична ненависть къмъ нѣкого или като срамежливо и обикновено деяние, освѣтено като престѣпление или като обикновенъ опитъ да се повлияе върху волята и характера на нѣкое човѣшко същество, безъ мисль за неговото изкористване — изкушението още отъ най-ранни времена е привличало вниманието на мислещитѣ люде. Не на него ли незнаиниятъ авторъ отъ Библията хвърля вината за началото на човѣшкия грѣхъ, чрезъ силата на райската ябълка въ рѣцетѣ на Ева? Не е ли сжщото това нѣщо манифестирано въ стремежа на Дявола да повлияе върху Христа, когато е билъ той напостъ и молитва въ пустинята, за да го накара да извърши онова, чрезъ което ще се унищожи като богочовѣкъ? Могатъ ли да се забравятъ: образътъ на Демона у Лермонтова, безкраинитѣ превъплѣщения на елегантния изкуситель въ творчеството на Мопасана, неразумната постѣпка на абата Жуль съ селската мома (у Октавъ Мирбó), ролята на Мефистофеля въ сждбата на Фауста и др.?

Колкото и особни да сж отдѣлнитѣ човѣшки индивиди, изкусители и изкусени, като характери и воли, колкото и да сж емоционално различно дадени, колкото и формитѣ, въ които се явява, и целитѣ, които преследва изкушението да

сж многообразни, а личноститѣ да носятъ белези само тѣмъ свойствени, все пакъ, при всички случаи на изкушение, има нѣщо еднакво. Еднаквото се крие въ факта, че всѣко изкушение има за целъ да постави опредѣлена човѣшка личностъ подъ волята на друга конкретна човѣшка личностъ. Сиречь, всѣко изкушение има за задача да повлияе, да подведе, да подчини дадено човѣшко съзнание, за да бжде то завладѣно като личностъ. Доколкото има смисълъ да се говори за едно повлияване, за едно изкушение на Фауста отъ Мефистофеля, въ трагедията на Гьоте, или доколкото се подчертава, че Тамара е подведена отъ волята на Демона и постъпките ѝ оставатъ подъ знака на едно изкушение у нея, имащо за краенъ резултатъ: откъсването ѝ отъ Ангела-хранител и приобщаването ѝ къмъ обещанията на Демона — ясно е, че целта на изкусителятѣ е: да завладѣятъ изкушаванитѣ изцѣло, като човѣци. Но за да могатъ изкусителятѣ да постигнатъ своитѣ цели, за да бждатъ направени изкушаванитѣ годни за това, изисква се да бждатъ спечелени тѣхнитѣ чувства, да се разколебаятъ нравственитѣ имъ, религиозни и социални устои, да се разрушатъ тѣхнитѣ разбирания, да се затъмни светостта на тѣхната честъ, да се парализуватъ волитѣ имъ — а това значи: да бждатъ завладѣни като души, като съзнания. Естествено е: това не противоречи на факта, че има случаи, кждето целта, която гони изкусителятъ спрямо изкушаванитѣ, е да ги завладѣе само като духовни същества, като съзнания. Едно е неоспоримо: изкусителятъ има насоченъ погледа си винаги непосредно къмъ съзнанието на обекта, когото иска да изкушава. Съ други думи, сжщински обектъ на изкушението е всѣкога нѣкое конкретно човѣшко съзнание.

Отъ това следва, че ако искаме да хвърлимъ погледъ върху факта на изкушението като цѣлостъ, ако си поставимъ за задача да установимъ общото въ всичкитѣ моменти на изкушение, необходимо е да се сложи тоя въпросъ като психологична проблема.

II.

При всички случаи, кждето и когато и да се говори за изкушение, винаги е на лице едно конкретно човѣшко същество, което иска да изкушава. Разбира се, че не човѣкътъ, като цѣлостно душевно-тѣлесено същество, взетъ съ всички негови качества и способности е, който иска да изкушава. Никакъвъ смисълъ нѣма да се твърди и говори, че ржцетѣ, краката или коя да е частъ отъ тѣлото целятъ да изкусятъ нѣкого. Напротивъ, знае се, че този, който се домогва да изкушава, той преди всичко иска, има воля, а отъ психологията на волята е ясно, че само едно конкретно съз-

нание може да иска. Следователно, да се говори за изкушаващото, значи ни повече ни по-малко: да се мисли за едно съзнание, което има, като волево, определена цел. Когато уличната проститутка предлага „прелеститѣ“ си, по свойственъ за положението, разбиранията и живота ѝ начинъ, тя има съзнание, че именно по тоя пжтъ тя ще може да привлѣче вниманието на известни люде, за да ги постави въ положение да приематъ исканото отъ нея. Тя има определена и ясно поставена целъ: да задоволи половия си нагонъ или да обезпечи срѣдства, за да може да живѣе. Но означената жена, освенъ че иска, има и съзнание за срѣдствата, съ които се домогва да изкуси людетѣ. Сжщото е и при абата Жулъ, отъ едноимения романъ на Октавъ Мирбѣ. Духовникътъ Жулъ, който живѣе подъ постоянния гнетъ на силна и неудовлетворена полова страсть, като се разхожда привечеръ въ полето, ненадейно се натѣква на една селянка. Тя е красива мома, млада и здрава, съ солидни рѣце и крака, съ силни бедра. „Голитѣ ѝ крака и боситѣ ѝ стѣпала се виждатъ изподъ кжсата ѝ рокля отъ грубъ вълненъ платъ, чиито тежки дипли не могатъ да скриятъ нейнитѣ крупни бедра. Нейната грѣдь е покрита само съ широка риза, едва завързана на врата съ връвчица, презъ чийто широкъ прорѣзъ отпредъ се подава голо розово тѣло, гѣвкаво и силно, и две голѣми нѣнки, по-разкошни отъ ония на мраморнитѣ богини“. Отъ тая мома лѣха нѣщо, което зашеметява главата на абата. Сърдцето му забива отъ силно желание. Крѣвѣта пламва въ жилитѣ му. „И разтворилъ ноздри, които надушватъ по вѣтъра миризмата на женско, той изпуска въздишка, подобна на цвилене“. Ииска му се да я грабне, да я събори на земята и да мачка нейното голо тѣло. Но той не се осмѣлява да извърши това. Нѣкакъвъ несъзнателенъ срамъ го задържа. Отъ напрежение и смутъ, той съ гърчещи се прѣсти кжса и мачка кичури трева. Абатътъ започва неестественъ и принуденъ разговоръ съ селянката. Въпроситѣ му излизатъ отъ устата, но съзнанието му е заето съ друго. „Той мислено вече я разсъблѣче, представи си я безсрамно оголена и подъ грубата дреха той виждаше сладострастния цвѣтъ на нейния полъ, който сладострастно и необуздано се отдава на страстенъ поривъ и желание. Той още повече се възбужда“. При това свое състояние, абатътъ Жулъ я пита за нейнитѣ любовници, не е ли мечтала нѣкога за милувкитѣ на пѣрча или бика? Той е съгласенъ да стане пѣрчъ или бикъ! И понеже момата недоумява, той иска да я изповѣда. „Ние ще се надсмѣемъ надъ Бога... Искашъ ли?.. Отговори ми...“ Момата не отговаря. Тогава Жулъ измѣня за трети пжтъ срѣдствата си за борба и започва да я увещава, че е красива, че тя го опиянява, че е нощъ и никой нѣма да ги види, че нѣма отъ що да се бои. Съвсемъ очевидно е, че духовникътъ Жулъ мѣни

срѣдствата, съ които разполага за изкушение, поради факта, че селската мома остава непреклонна. Той знае, какво иска: да я постави въ положение, което ще му позволи да постигне целта си. Жулъ има съзнание и за срѣдствата, съ които разполага и въ отношението си съ селянката вариира съ тѣхъ, за да улучи най-целесъобразното отъ тѣхъ за случая.

Както при тия, така и при всички случаи на изкушение, винаги като изкушаващо се явява едно съзнание, отправило усилията си къмъ дадено човѣшко сжщество, което той се стреми да завладѣе и подчини на волята си. Ако, обаче, се потърсятъ изворитѣ на това искане, на тая воля за изкушение у изкушителя, необходимо ще бжде да се отбележатъ на това мѣсто нѣколко нѣща. Преди всичко, изкушаващото съзнание, въ момента на изкушението, винаги изпитва неудоволствие: абатътъ Жулъ е полово неудовлетворенъ; Демонътъ на Лермонтова е уморенъ да сѣе зло, той сѣе зло безъ наслада; проститутката страда отъ постоянния жаръ на половата си потрѣба.

Изворитѣ на това неудоволствие, въ което е потопено съзнанието на изкушаващия, могатъ да бждатъ отъ най-различно физиологично или психично естество. При конкретната постановка на въпроса, който ни интересува, това не е отъ значение. Ала едновременно съ изпитването на това неудоволствие и съзнанието за условията, които сж го породили и го поддържатъ, изкушаващиятъ ясно съзнава, че сжществуватъ известни възможности, съ помощта на които то би могло да се премахне. Тия възможности, срѣдства на волята у изкушаващия, годни да премахнатъ неговото страдание, сж непосредно свързани съ нѣкое човѣшко сжщество. То или като индивидъ, а често само и съ опредѣлени свои качества и особености, е способно да освободи изкушителя отъ изпитването отъ него неудоволствие. Съ други думи, изкушаващиятъ е винаги изправенъ срещу конкретно човѣшко сжщество и очитѣ му сж отправени къмъ него съ жадностъ и молба: да го притежава. Безъ това противопоставяне на две човѣшки личности: една, която е подгнета на изпитвано неудоволствие, и друга, която крие възможности да я освободи отъ това страдание — не може да се говори за изкушение. (Но дали такова удовлетворение на изкусително насочения човѣкъ може да се постигне въ действителностъ, именно съ помощта на тия срѣдства, това е единъ страниченъ въпросъ). Тая представа за възможнитѣ срѣдства въ съзнанието на изкушителя стои винаги въ връзка съ едно представяно чувство на удоволствие, което ще настжи, ако се постигне целта на изкушаващата воля, сиречь, ако се премахне неудовлетвореността ѝ. Самата целъ, която си поставя дадено лице, доколкото е изкушаващо съзнание, може да бжде отъ най-разнообразно естество. Особ-

ното и важното тукъ е, че въ цельта е изразено винаги едно необходимо отношение между изпитваното неудоволствие отъ изкушителя и представата за промѣната, която ще настъпи у него, благодарение на изкушението.

Човѣкътъ, който иска да изкушава, освенъ че знае срѣдствата, съ помощта на които може да действува, има и съзнание, че тия срѣдства сж годни да послужатъ, само ако бждатъ поставени въ необходимо отношение съ друго, второ лице. То е, което крие въ сщностъ истинска възможностъ за премахване неудоволствието на изкушителя, чрезъ постигане на поставената отъ него цель. Като съзнава стойността, голѣмото значение на това второ лице за премахване на изпитваното неудоволствие, изкушительтъ въ момента на „нападение“ търси отъ всички възможни за него, съ огледъ на постигане на гонената цель, ония срѣдства, които сж най-подходни и целесъобразни за случая. И колкото складътъ отъ възможности, дадени като срѣдства, съ които изкушительтъ може да влѣзе въ отношение съ обекта на изкушението, е по-голѣмъ, и колкото изкушаващиятъ може по-умѣло да вариира, да „работи“ съ тѣхъ, толкова изгледитѣ за победа сж по-голѣми. Въ самия процесъ на изкушение, следователно, е необходимо едно нагаждане, едно приспособяване отъ изкушаващия къмъ душевнитѣ и тѣлестни особности на второто, изкушаваното лице.

III.

На това мѣсто е основателно да се постави единъ въпросъ: Защо изпитващиятъ неудоволствието индивидъ се спира точно на конкретно избраното отъ него човѣшко сщество? Съ други думи: защо всрѣдъ толкова голѣмото множество люде изкушаващиятъ се ориентира точно къмъ единъ, а не къмъ другъ човѣкъ? Въ отговоръ на това може да се каже следното: цельта, която тика изкушително насочения въ неговата дейностъ, е да се освободи колкото е възможно по-скоро и по-пълно отъ неудоволствието си. Въ тоя стремежъ къмъ освобождение отъ неудоволствието си той се стреми да намѣри всрѣдъ многото възможни срѣдства ония, които сж най-пригодни и които му подсказватъ, освенъ това освобождение, изгледи за по-близко и по-силно удоволствие, постижимо и равнозначно на неговата истинска цель. Би могло да се каже, че изкушаваното лице самò се „натрапва“, то се налага на изкушителя, поради съответствието, което има съ него.

Нѣма случай, да е на лице човѣкъ, който да иска да изкушава, ако нѣма нужда отъ това. Така, ако мжжъ, търсецъ жена, съ която иска да прекара нощта, срещне и предложи това на една „улична пеперуда“, не-

нуждно и глупаво е, ако тя започне да го изкушава за сжщото. Въ отношението между Демона и Тамара тъкмо нейното противодействие е, което го принуждава да бжде не само настойчивъ, но и да разнообразява сръдствата, съ които мисли, че ще може да я спечели за преследваната отъ него цель. Сжщото е и при случая Мефистофель-Фаустъ, където Мефистофель именно затова изкушава, защото среща въ лицето на Фауста неочаквано и силно противодействие.

Но всички особности, които се подчертаха като характерни за отношението между изкусителя и изкушавания, сж само предпоставки, тѣ сж само условия за изкушение. Моментътъ на изкушението започва, следъ като изкушаващото съзнание разбере, че действително има насреща си една възможность да постигне своята цель; но едновременно съ това трѣбва да съзнава, че обектътъ на изкушението се протйви на неговия замисълъ, или да предполага, да предчувствува, че той ще се противопостави. Причинитѣ, по които изкушаваното лице може да се противопостави на тенденцитѣ на изкусителя, могатъ да бждатъ отъ най-различно естество: естетични, морални, религиозни, обществени, економически, национални, културни, здравословни и др. Това многообразие отъ причини, които могатъ да спънатъ изкушението, да не позволятъ неговото осществяване, налага наличността на известни способности у изкусителя. Тия способности трѣбва да бждатъ отъ естество, да се откриятъ сръдства за борба съ религиознитѣ, морални, естетични и др. ценности, и то дадени въ конкретна форма: такива, каквито сж наслоени въ съзнанието на изкушавания. Въ известни случаи, когато изкусительтъ схване, че възможността да реализува своята цель, постигането на която ще го освободи отъ изпитваното неудоволствие и ще му донесе предвкусваното удоволствие, е поставена предъ нѣкакви спънки, той може да се разколебае и да изостави искането си за изкушение. Това ще стане особно въ ония случаи, когато изкушаващото лице знае, че ще се намѣрятъ и други сръдства, съ които ще може да постигне сжщата своя цель. Но ако има съзнание, че гоненото, търсеното, цельта на неговата изкушаваща воля може да се осществи най-пълно чрезъ опредѣлено човѣшко сжщество, носителъ на изключителни и незамѣними качества (или че при конкретната обстановка друго сръдство не може да се намѣри), изкусительтъ започва да прави всичко възможно, за да открие допирна точка, за да установи връзки съ изкушаваното лице. И понеже то би се срещупоставило, ако знае истинскитѣ подбуди на изкусителя, последниятъ започва да се нагажда и да търси посоката на най-малкото съпротивление къмъ изкушавания. Въ тоя безогледенъ стремежъ да се открие възможность за осществяване на

гонената целъ, изкусително насочениятъ се домогва да се приближи до вкуса, възгледитѣ, стремежитѣ и разбиранията на обекта на изкушението. Естествено е, че точно това изискване отъ изкушаващия става причина той често да влѣзе въ противоречие съ заявени и отстоявани отъ него въ миналото убеждения и стремежи. Но това, поне въ момента на изкушението, за изкусителя нѣма никакво значение. Своеобразната страсть, що го води въ неговия стремежъ, заглушава гласа на противоречията, въ които се заплита, на безсмислията, въ които често попада, и на опасноститѣ, които нерѣдко го грозятъ. Разочарованието, ако то настѣпи, идва по-късно, когато безплодността на многото опити за изкушение, или по-доброто познаване на изкушавания го убеди, че последниятъ е негоденъ да удовлетвори неговитѣ стремежи. Тогава, ако изкушаващото съзнание е значително издигнато, то започва да се самоукорява, че не е могло да открие съответенъ човѣшки обектъ, че се е измамило въ своето искане, благодарение на чувствата си. Ако ли пъкъ дойде до убеждението, че причината да не овладѣе изкушаваното лице, или за да не може да извлѣче отъ него очакваното благо, се крие въ прилагането на неподходни за това срѣдства, тогава изкусителтъ съ още по-голѣмо усърдие започва да търси възможность да се прояви като такъвъ.

Съ огледъ на това, ние ще се повърнемъ отново къмъ случая съ абата Жулъ (Октавъ Мирбо). Половата страсть, която води абата и която се развихря при срещата съ селянката въ полето, го зашеметява. Афектътъ замайва съзнанието му за неговата роля въ живота и изискванията, които му налага религиозниятъ постъ, съ една непроницаемость, и моментното състояние на съзнанието му остава освѣтено единствено отъ порива къмъ полово удовлетворение. Срѣдствата, които абатътъ избира, за да се приспособи къмъ селянката, да добие възможность да постигне своята целъ, сж дадени въ свѣтлината на неговия афектъ, но не сж съобразени съ действителността: външната срѣда, въ която става действието, и характера на жената. И именно поради това, абатътъ Жулъ не успѣва въ своето предприятие. Следъ несполучливия си опитъ да овладѣе селската мома, той се връща вечеръта въ града. Като никога, тъмнината му се показва не само неприятна, но и ужасна. Сжщитѣ образи и призраци, които го измжчваха въ полето, сега продължаватъ да го следватъ упорито и да го тормозятъ. При запалена лампа, като се гледа въ огледалото, предъ него застава човѣкъ почти непознатъ, страненъ и ужасенъ, който го плаши и отвращава: изкривено лице, кичури въ коситѣ, расо изцапано съ вонещи нечистотии. „Гнусна плътъ! — възкликна той; — неукротимо мръсно тѣло! Свиня! Свиня! Свиня!“ Той говори на себе

си съ гласъ: „Каква нечистотия има въ менъ? Нима майка ми ме е кърмила съ нечистотии, вмѣсто съ млѣко?“ И като се хваща за гърлото, той плаче съ гласъ: „Нима азъ никога нѣма да възтържествувамъ надъ тебе, мръсно тѣло?“ Съзнанието за необикновения характеръ на постѣпката му го довежда до разкаяние и самобичуване, които го тикатъ къмъ самоубийство.

Той изпитва силно и непреодолимо отвращение къмъ своя миналъ и сегашенъ животъ и се ужасява при мисълта за бѣдещето си. Въ това състояние излиза на балкона, навежда се надъ преградата му и измѣрва съ очи празното пространство подъ себе си, негли иска да потъне въ безбрѣжността на тъмнината, за да изчезне за свѣта и да се освободи отъ гризението на съвѣстѣта си. Но въ тоя мигъ, решителенъ за живота му, въ него блѣсва мисълта: „Не — казва той, като отстѣпва назадъ — може би има Богъ!“

По-изпитателното вникване въ изкушаващото съзнание, съ огледъ на срѣдствата, съ които то си служи, не може да не открие неговата способностъ да индивидуализува (поне винаги е на лице стремежъ за това) отношенията си съ конкретнитѣ изкушавани люде. Но особно впечатление прави фактътъ, че изкусительтъ никога не прибѣгва до срѣдства, които споредъ неговитѣ разбирания носятъ характеръ на насилие, бруталностъ, или дори на неприличие. Това е условие *sine qua non* при изкушението. То, разбира се, не значи, че нѣма случаи при изкушението, кждето изкушаваното съзнание е поставено да приеме нѣща, които то схваща като неприемливи: поради грубостъ, нетактичностъ, неспазване на приета отъ него етикеция и пр. Ала въ всички тия случаи, това непопадане на изкусителя на необходимитѣ и целесъобразни срѣдства, не иде отъ съзнание, че тѣ, макаръ и да сж груби, ще изиграятъ възложената имъ задача, а отъ неспособността на изкусителя да прозре и дойде до яснота относно конкретната характеристика на изкушаваното съзнание, взето съ неговитѣ скруполи: моралъ, религия, съзнание за обществено приличие, естетични разбирания и др. Точно обратно. Именно поради особния характеръ на изкушението, изкусительтъ избира ония или такива срѣдства за въздействие върху избраното човѣшко сжщество, които могатъ да прикриятъ сжщинскитѣ му подбуди. По такъвъ начинъ той заобикаля моралнитѣ, религиозни, културни и др. задрѣжки у изкушавания. А именно чрезъ тия задрѣжки се обезпечаватъ единството на изкушавания като личностъ, и тѣ способствуватъ, при конкретнитѣ условия на животъ, за нормалното развитие на съзнанието му. Съ други думи: изкусительтъ се поставя въ отношение съ изкушавания, винаги, не съ обикновеното си лице, не съ истинския си образъ, а съ образъ, който отговаря на изи-

скванията, предполагагани у изкушаваното лице и годни да му импониратъ. Отъ това следва: ако известно човѣшко сжщество обича да играе роля на изкуситель и има стремежъ да прилага тая способностъ спрямо повече люде, понеже изкушаванитѣ сж винаги индивидуално дадени, трѣбва самò да крие дарби за многообразно превъплѣщаване, трѣбва да бжде „човѣкъ съ сто лица“.

Времето, за което изкушаващото съзнание постига своята цель, зависи отъ нѣколко причини. Трѣбва да се подчертае преди всичко личната му способностъ да познае своята „жертва“, да открие, кое лице е подходящо за изкушаване. Това значи, че той трѣбва да има способностъ да познава моментното състояние на обектитѣ за изкушение: тѣхното настроение, разбиранията имъ за живота, склонността или отрицателното имъ отношение къмъ подобенъ родъ деяния и пр. Отъ друга страна, голѣма роля играе способността на изкушаващия да се постави въ необходима свѣтлина, подходяща и съответствуваща на разбиранията, желанията и характера на изкушаваното лице; способността му да си послужи съ тия срѣдства и така да ги използва, че това да бжде въ хармония съ общото и моментното състояние на изкушавания. Най-после това зависи и отъ неговото умение „да нападне своята жертва“ въ най-удобния за това моментъ: да не избърза, нито да закъснѣе. Ако абатътъ Жуль притежаваше тая способностъ да изчаква, умение да подведе селската мома, съгласно нейнитѣ схващания за онова, което той дири отъ нея, може съ сигурностъ да се каже, че той нѣмаше да има тоя съвсемъ отрицателенъ резултатъ.

Настойчивостта на изкушаващото съзнание въ постигане на гонената отъ него цель е равнодействащата отъ неудоволствието, що изпитва, пречупено презъ представата за срѣдствата, съ помощта на които може да го премахне, и съзнанието, че изкушаваното лице подхожда за това, че то може би ще пожелае да удовлетвори молбата му, а следователно и да му донесе удоволствие.

Понѣкога изкушението става за нѣкои люде забавна игра. Такива, като познаватъ силитѣ и способноститѣ си да влияятъ върху другитѣ, безъ да гонятъ опредѣлена цель, пускатъ „стрелитѣ“ си, дразнятъ любопитството имъ, а често ги и безчовѣчно терзаятъ.

Сполуката за изкушаване се намира въ тѣсна зависимостъ отъ способността на изкушаващия да се постави предъ изкушаваното отъ него човѣшко съзнание въ най-изгодна свѣтлина, да нагажда работата си като изкуситель, въ всѣки отдѣленъ моментъ въ зависимостъ отъ състоянието и държанието на изкушаваното лице, да разнообразява срѣд-

ствата си или да постоянствува въ избраното отъ него сръдство, ако вижда, че съ него имъ успѣхъ. Това зависи и отъ изкушаваното лице: колкото то е по-близко по своята обща конструкция до стила на държане на изкусителя, толкова по-скоро ще се отдаде въ негова власть.

IV.

Отъ направеното дотукъ изложение става достатъчно ясно, че при всѣко изкушение, освенъ изкушаващото съзнание, винаги е на лице едно друго сжщество, подлежащо да бжде изкусено, т. е. винаги е на лице едно изкушавано човѣшко съзнание. Че обектъ на изкушанието е именно човѣшко съзнание, това е очевидно. И нѣма никакъвъ смисълъ да се каже, че нѣкой изкушава или се изкушава отъ тѣлото на друго. Вѣрно е, че има случаи, кждето на пръвъ погледъ работата стои така. Напр. ние казваме: „тая жена ме изкушава съ своитѣ форми“. Въ сжщность, формитѣ на тѣлото ѝ могатъ само да бждатъ сръдства на нейното съзнание, на волята ѝ да повлияе изкусително върху опредѣлено човѣшко сжщество. А да се говори, че изкушаващиятъ отправя умениято и усилията си за изкушение къмъ тая или оная частъ отъ тѣлото на нѣкого, значи да не се разбира, какво се говори. Може, и това често е причина за редица заблуди, изкусительтъ да целѣ притежаване не на цѣлата личностъ, като душевно-тѣлесно единство, а само на известна частъ отъ тѣлото на човѣка, но винаги стрелитѣ на изкушението сж отправени къмъ съзнанието на изкушавания, та чрезъ неговото завладяване да се постигне завладяване на онова, което непосредно го интересува.

Щомъ става дума за необходимостта отъ наличностъ на едно лице, което трѣбва да бжде изкушавано, за да може да се говори за изкушение, необходимо е да се подчертае, че не всѣки човѣшки индивидъ може да бжде изкусенъ. Причината е двойка: това зависи, отъ една страна, отъ целта, която ржководи изкусителя въ неговата дейностъ. Само тая човѣшка личностъ е удобна за обектъ на изкушаване, която като цѣлостъ или съ свои отдѣлни качества, притежава онова, що е целъ на изкусителя. Съ други думи казано, конкретната човѣшка личностъ трѣбва да съответствува на изкусителя, за да стане неговъ обектъ. Това съответствие е необходима основа, за да може изкусительтъ да опредѣли отношенията си къмъ изкушаваното лице. Ако изкусительтъ се излъже въ своята оценка надъ дадена човѣшка личностъ, по отношение на нейната годностъ за обектъ при постигане на гонената отъ него целъ, неминуемо следва, че той ще се отдръпне, ще разкъса отношението, въ което се намира съ изкушавания. По-

следица отъ това ще бжде изпитване на силно неудоволствие отъ страна на изкушителя. Що се отнася до изкушаваната личностъ, съ огледъ на подчертаната необходимостъ отъ съответствие между нея и изкушаващия, трѣбва да се изтъкне, че такава може да бжде оная, която е не само обектъ на стрелитѣ на изкушителя, не само му съответствува, но и сама има мисли, чувства и искания, предразполагащи я къмъ подобенъ родъ деяния.

Предразположението, за което става дума, произтича отъ неудоволствието, въ което е дадено емоционално съзнание на изкушавания, и тъкмо поради това неговата воля е насочена къмъ удоволствие. Причинитѣ, които сж довели неудоволствие въ съзнанието на изкушавания, подобно на тия, що сж причинили неудоволствието на изкушаващия, могатъ да бждатъ отъ най-различно естество и да иматъ произхода си въ физиологичната или душевна природа на човѣка. Ала удобниятъ за изкушаване човѣшки индивидъ не само изпитва неудоволствие, но той иска да го премахне и търси срѣдства за това.

Става ясно, че както изкушаващиятъ, така и изкушаваниятъ, въ момента, въ който между тѣхъ се установява връзка, сж еднакво емоционално обограни: и двамата изживяватъ неудоволствие. Естествено е, че това мѣродавно емоционално състояние, въ което живѣятъ изкушаващото и изкушаваното съзнания, се различава по сила и по предметнитѣ съдържания, съ които сж свързани. При това положение, очевидно е, че изкушаваниятъ ще приеме предложението на изкушаващия — предложение, което целъ известна промѣна, свързана съ последния, когато въ неговото съзнание тая предлагана промѣна е дадена въ свѣтлината на едно очаквано освобождение отъ преживяваното неудоволствие и настѣпване на едно предвкусвано удоволствие. Колебанията, които биха се явили, както и стремителността на постѣпката му, съ която ще се отзове на призива на изкушителя, ще бждатъ въ зависимостъ, еднакво, отъ обещанията за удоволствие и приемливостта на срѣдствата, които се предлагатъ, т. е. отъ характера на промѣната, която се целъ отъ изкушителя.

Практическиятъ животъ е пълень съ случаи на несполучени изкушения единствено поради това, че поменатото условие не е на лице. Въ такива случаи може да има съответствия между изкушителя и изкушавания; може да сж на лице всички данни, предразполагащи изкушаваното лице да се отдаде на влиянието на изкушителя, но ако срѣдствата, съ които последниятъ ще си послужи, сж неприемливи, ако тѣ сж въ противоречие съ мѣродавното настроение на изкушавания, съ неговитѣ възгледи за свѣта, живота и човѣка — нѣма да се успѣе. Начинътъ, по който ще действува изкуси-

тельтъ, особниятъ подстѣпъ, чрезъ който той ще иска да овладѣе изкушаваното лице, ще трѣбва да бждатъ за последното допустими, но не желани и търсени. Защото, ако изкушаваното съзнание самѡ иска, търси, гони онова, което се явява цель на изкушителя, ако то го приеме безъ възражения, ако му се поддаде безъ противодействие, ние не сме изправени предъ изкушителенъ случай. Че такова съответствие между тѣхъ е необходимо, това е очевидно. Но само съ това, и зкушението още не сжществува. То ще се яви тепърва, следъ като въ съзнанието на изкушавания предявятъ искане известни религиозни, морални, естетични и др. фактори, които ще се почувствуватъ засегнати, пренебрегнати или само ще се видятъ въ опасностъ отъ стремежа на изкушителя да ги постави на заденъ планъ, като ненуждни декорации въ живота му. Тогава за изкушаващото съзнание настѣпва една драма. Въ него си даватъ сражение желанието да приеме поканата на изкушителя — съ съмнението отъ резултатитѣ, които ще последватъ; искането на удоволствие — съ съзнанието за общественото разбиране, което може да противоречи на деянието; моментното увлѣчение на човѣка — съ студеното и трезво отношение къмъ свѣта и живота (съ неговитѣ проблеми, радости и скърби) и т. н. Въ тая борба, която се развива въ съзнанието на изкушаваното човѣшко сжщество, и кждето на тенденцията на изкушителя да завладѣе личността се противопоставя нейното съзнание за собствено достоинство, честь, моралъ, религиозни схващания и др., победата на изкушителя зависи отъ условия външни и вътрешни за изкушавания. Ако привлѣкателността на съображенията, които се изтъкватъ отъ изкушителя и предвкусваното удоволствие, което ще настѣпи у него, широко и напълно покрива предвкусваното неудоволствие у изкушавания, поради това, че ще трѣбва да пренебрегне известни свои разбирания, — близко до ума е, че изкушаваниятъ ще се поддаде, ще се повлияе, ще се изкуси. И обратно. За изхода на тая борба голѣмо значение има и самото колебание, съображенията, които ще се явятъ презъ това време въ изкушаваното съзнание и които ще бждатъ въ противоречие или съгласие съ искането на изкушителя. Оттова, дали искането отъ него ще се яви, споредъ разбиранията на изкушавания, общественото допустимо и лично за него приемливо; дали сетнинитѣ отъ постигане на изкушителната задача сж мжчно или лесно поправими; оттова, каква е силата и устойчивостта на характера му; отъ какво естество сж емоционалнитѣ му състояния презъ това време, които сж мѣрдавени подбудители на волята — отъ всичко това се опредѣля по известенъ начинъ посоката на волята у изкушавания, и то допринася нѣщо за

особната физиономия на държането му, по отношение целта на изкусителя. Колко голѣмо е напр. влиянието на чувствата за особното отправление на волята у изкушавания и колко силно тѣ опредѣлятъ успѣха на изкусителя, лесно може да се види отъ т. н. любовни изкушения.

Тия любовни изкушения даватъ възможностъ да се разкрие пластично и друга една особностъ на изкушаваното съзнание. Емоционалното състояние на такова съзнание носи особността „чувство на самотност“, предизвикано отъ липсата на избрана човѣшка личностъ. Тя блещи отъ добродетели и крие въ себе си въ изобилие всички възможности да освободи влюбения отъ самотността му, като слѣе душата си съ неговата. Поради тая афективностъ и поради редица други причини, изкушаваниятъ при любовта остава странно слѣпъ за известни, противни на афекта му, страни на избраната личностъ. За влюбения, като хипнотизиранъ, обичаната личностъ грѣе въ непривична свѣтлина и чаръ. Това обстоятелството го прави наивенъ по отношение реалността (душевна и тѣлесна) на любовния изкусителъ и не му позволява да открива неговитѣ маски. Промѣната на маскитѣ у изкусителя при тоя случай се тълкува по посоката на любовния афектъ и вмѣсто опасностъ отъ него, маскитѣ ставатъ доказателство у него за „богатството на природата му“.

Съ малки особности, тая некритичностъ, дори наивностъ по отношение на изкусителя, вѣрата му въ неговата незамѣнима ценностъ, е основна характеристика на всѣки изкушаванъ.

V.

Възможно е отъ пръвъ погледъ върху току-що изложено да се помисли, че въ нашето изложение има противоречие. Отъ една страна тукъ се твърди, че за да има възможностъ за изкушение, непременно е необходимо да има на лице у изкушавания предразположение за това (да се благоприятствува изкушението отъ наличностъ въ обекта на изкушението на мисли, чувства и искания отъ подходящъ характеръ). Подчерта се, отъ друга страна, че то ще настѣпи тогава, когато на предразположението на изкушавания къмъ приемане на предлаганитѣ изкусителни тенденции, се срещупоставятъ известни негови, лични или обществени, тенденции. Въ сжщностъ, тукъ нѣма никакво противоречие. Нѣщо повече. Очевидно е, че при всѣко изкушение въ изкушаваното съзнание трѣбва да сжществува известна, малка или голѣма склонностъ къмъ извършване на предлаганото отъ изкусителя. Съ представата за това, което е негова цель, изкушаваното лице непременно трѣбва да свързва съзнание за една възможностъ да получи удоволствие или да премахне

изпитвано свое неудоволствие. А това противоположение: „изпитвано неудоволствие — представа за удоволствие, което ще настъпи ако дойде очакваната промѣна“, е основа на всѣка воля. Безъ тая противопоставка никога не може да се стигне до решение при волята. Следователно, ако изкушаваното лице притежава нѣкакви съображения, които му посочватъ, че промѣната, която би настъпила благодарение на изкусителната тенденция на дадено лице, нѣма да му донесе никакво удоволствие или нѣма да премахне едно налично, изпитвано неудоволствие, — то нѣма да се съгласи съ предложенията на изкусителя. Но това е едната страна. Ако ли пъкъ изкушаваното човѣшко същество приеме безъ възражения, безъ колебание тенденцията на изкусителя, ако се съгласи съ исканото отъ него безъ никаква вътрешна борба, изкушение също нѣма да има на лице, защото е безсмислено да се предполага, че сме разбили широко разтворена врата. Всѣко изкушение, тъкмо поради същината си (завоюване на конкретна човѣшка личностъ, за да се използва тя за лични цели), предполага стремежъ за самозащита у нея, склонностъ да запази тя своята самостоятелностъ и своето положение въ момента. И точно това съзнание за възможността да се срещне отпоръ отъ страна на изкушавания, принуждава изкусителя да мѣни образа си, да разнообразява „нападението“ си съ разполагаемитѣ срѣдства и да отклонява, да заобикаля, а съ това и да парализира силитѣ на изкушавания, сили, съ които той се е утвърдилъ въ живота като личностъ, съ които пази интимната си природа и съ които иска да си обезпечи спокойствие въ обществото, като живѣе съгласно неговитѣ изисквания.

Това привидно противоречие, за което става дума, е много добре изобразено отъ Лермонтова въ неговия „Демонъ“. Преди още Демонътъ да започне своето истинско изкушение, Тамара плаче дълги дни и изповѣдва на баща си, че е неутешима. Тя не е съгласна да даде никому ръката си, ничий вѣнецъ не иска да сложи на челото си въ храма, на другъ мъжъ не ще отдаде сърдцето си, защото е непоносимо тежко наранена: съпругътъ ѝ лежи мъртавъ въ земята. Но въпрѣки това, тя се оплаква, че следъ смъртта на любимия ѝ мъжъ, всѣка нощъ я смуцава „духъ лукавъ“, че тя често стои предъ Божия олтаръ, но вмѣсто да дойдатъ думи за молитва на устата ѝ, по жилитѣ ѝ преминава пламъкъ. А следъ първата си среща съ Демона, ако и да нѣма ясно съзнание за това, което я блазни и привлича, но дадениятъ обетъ не може да задържи жаждата ѝ за нѣщо похубаво, за по-радостенъ животъ, за който ѝ е пошепналъ вече незнаенъ духъ, презъ дългитѣ самотни дни и въ сънищата на нейнитѣ неспокойни нощи. Но когато, по-късно

Демонът влиза въ стаята на Тамара и вижда, че Ангелъ-херувимъ „закриля грѣшницата властно“ и когато прогърмяватъ надъ него думитѣ:

„О, духъ порочень, безпокоень,
Кой те повика, тъменъ войнъ?
При свойтъ братя ти иди.
Тукъ злото нивга не премина!
Отъ мойта обичъ и светиня
Отбий престѣпнитѣ следи!
Кой те повика? —

Демонътъ мисли, че Тамара е вече напълно подъ властѣта на ангела, че душата ѝ е предадена на Бога. Явило се по такъвъ начинъ едно противодействие, показала се една спънка въ стремежитѣ на Демона да овладѣе Тамара, той започва изкушението. Демонътъ начева съ опитъ да се покаже предъ нея като безутешень и неприютень сѣячъ на зло въ свѣта. Би могълъ да се възвърне къмъ доброто и Бога, само съ една дума, казана отъ Тамара. Той страда и презира своето безсмъртие и вѣчната си властъ, би желалъ да ги замѣни съ „сладкъ земень день“, защото

„Безъ тебъ що значи тая вѣчностъ,
Тазъ менъ подвластна безконечностъ,
Безплодни думи, даръ високъ,
Обширенъ храмъ, но храмъ безъ Богъ“.

Тамара е изплашена отъ неговитѣ думи. Макаръ и наклонна да се отдаде на тоя поривъ къмъ лично щастие въ любовта, религиозното съзнание на Тамара ѝ поставя прегради, предупреждава я за опасноститѣ, която я грозятъ. Тя стене: „О, Господи, подай ми знакъ, че видишь: черна скръбъ удави умътъ ми, сякашъ смъртенъ ядъ“. Започватъ нови излияния на Демона. Той е захвърлилъ своето минало и започва новъ животъ; обича я неземно, страстно, и да живѣе безъ нея, значи: да живѣе безъ купнежъ, съ умраза и презрение. Неговата скръбъ е толкова голѣма, че за нея нѣма забрава, тя остава вѣчна! Тамара се колебае между своя дългъ като монахиня и страстния поривъ на тѣлото и душата ѝ къмъ неизживяно, но предчувствувано щастие. Предъ погледа ѝ сияе очаквания и обещанъ животъ на неземно блаженство. Обаянието ѝ отъ Демона става по-силно, но гласътъ на съмнението (дали неговитѣ помисли сж чисти, дали нѣма да сгрѣши?) още не е потиснатъ, и тя, полусъгласна, му отговаря съ въпросъ: „Но ако туй е речъ лукава, но ако то таи лъжа? . . .“ На тия слова Демонътъ отвръща съ страшна клетва за себе си, ако измѣни на любовта си. Той обещава на Тамара да бжде царица въ страни безъ пжть и безъ гра-

ница, въ надзвездни мирове безъ брѣгъ. За нея ще сHEME „златний вѣнецъ на звездни небеса“,

Ще го сплета на ароматни
 Цвѣтя съ прозрачната роса;
 Отъ заника лучи багряни
 Въ твой станъ ще заструя,
 Съ дѣхъ на цвѣтя благоуханни
 Околний миръ ще напоя!
 Съ небесна музика покоя
 Ще ти услаждамъ всѣки часъ.
 Чертози свѣтли ще постройка
 Отъ бирюза и отъ елмазъ,
 Ще слѣза подъ морето темно,
 Ще литна въ чиста синева!
 Ще имашъ всичко земно, —
 Обичай ме!...“

Тамара е окончателно пленена. Съпротивата, която иде до тоя моментъ отъ наслоената ѝ и активна религиозностъ, съзнанието, че тя е дала обетъ да бжде чиста служителка на Бога като монахиня, свѣтлиятъ споменъ за човѣка, когото е обичала и въ паметъта на когото се е заклела да остане далече отъ всички земни радости и блаженства, — потъмняватъ и изчезватъ предъ силата на блаженството, което обещава да ѝ донесе Демонътъ.

„Яда на ласкитѣ желани
 Прелѣ въ гърдитѣ ѝ за мигъ...
 Мжчителенъ ужасенъ викъ
 Възсепна нощното мълчание...
 Той всичко бѣ: любовъ и мжка,
 Молба и укоръ и мечта,
 И безнадеждната разлжка, —
 Разлжка сетна съ младостъта“.

VI.

Отъ изложеното дотукъ е очевидно, че изкушаваниятъ, доколкото се подлѣгва отъ увещанията на изкушителя, макаръ да е даденъ съ едно общо предразположение къмъ извършване на подобенъ родъ деяния, все пакъ винаги се срещупоставя на опита на изкушителя да го завладѣе. Причинитѣ за това, както вече се подчерта, сж неговитѣ естични, религиозни, морални и др. задръжки, които въ сжщностъ опредѣлятъ културното му съзнание. Следъ като изкушителната тенденция изиграе ролята си и изкушаваниятъ приеме и осжществи предлаганата му промѣна, която е повече или по-малко искана отъ него, но която винаги се опредѣля отъ изкушителя, състоянието на съзнанието му може да носи различни емоционални особности и постжпката му може да се ценй по различенъ начинъ. Както при всѣки волевъ случай, така и при изкушението. доколкото изкушаваниятъ по-

и ска да приеме предлаганата отъ изкусителя промѣна, това става, за да може да се премахне изпитваното неудоволствие и да се постигне стремежа му къмъ удоволствие. Именно затова, естествено е да се очаква, че отношението на изкушавания къмъ собствената му постъпка ще носи белега на одобрение или разочарование. При това положение, лесно е да се разбере, че ако постъпката на изкушавания действително премахне неудоволствието, що е изпитвалъ, или поне намали неговата интензивностъ и ако заради нея не е пренебрегналъ нѣкоя сжществена страна отъ своето критично съзнание, последицата отъ изкушението не ще носи никакъв осждителенъ характеръ. И обратно. Ако по една или друга причина изкушаваниятъ остане неудовлетворенъ, или пъкъ следъ като премине „своеобразната треска“ презъ време на изкушението, разбере, че онова, което е получилъ, е било изкупено съ цената на пренебрегнати скъпи идеали, чертали пжтя му въ живота или характеризували неговата интимна душевна природа, — той ще остане разочарованъ. Това разочарование ще има за последица едно по-силно или по-слабо себеизмжчване, гризене на свѣстѣта и срамъ предъ хората, но преди всичко предъ себе си.

VII.

Въ реда на тия разсждения може да се дойде до другъ единъ изводъ, който е интересенъ самъ по себе си и сжщевременно дава обяснение на цѣла редица факти изъ човѣшката действителностъ. Има много случаи, при които намираме изкусителя въ „пълна бойна готовностъ“, съ ясно съзнание за целѣта, която преследва, за срѣдствата, които намира подходни за нейното постигане, съ достатъчно активностъ и настойчивостъ въ предприятието му, удобенъ за изкушаване човѣшки индивидъ и пр., и, въ прѣки всичко, на лице не се явява никакво изкусено съзнание. Нека се предположи, че даденъ човѣшки индивидъ иска да осжществи известна постъпка, знае условията за нейното реализуване, сжщината ѝ и последицитѣ отъ нея. Нека допустнемъ едно съвпадение: единъ изкуситель иска да постигне сжщото и намира за най-удобно и лесно срѣдство точно посочения човѣкъ. Тоя изкуситель ще пусне въ ходъ цѣлото си умение, за да повлияе и изкуси своята жертва, а въ сжщностъ неговитѣ усилия, колкото и целесъобразни, тактични и обмислени да сж, сж ненуждни и излишни, защото сж отправени къмъ едно готово да приеме поканата съзнание, къмъ единъ индивидъ, който самъ търси, гони, иска това, което му се предлага. Следователно, при тоя случай, ако и да може да се говори съ пълно основание, че има на лице единъ изкуситель, не по-малко е основателно да се подчертае, че въ слу-

чая е отсъствувало изкусено съзнание. Нѣма случай, кждето да фигурира изкусенъ, безъ да е на лице изкусителъ, при това, винаги даденъ като съзнание. Действително, въ обикновения животъ често се говори: „мене ме изкушава тая жена съ формитѣ си“, „него го е изкусила отворената и пълна съ пари каса“ и т. н. Но, ако се вникне по-добре въ тия и подобни на тѣхъ случаи и ако тѣ се разтълкуватъ основно, ще се окаже, че въ тѣхъ не се крие никакво изкушение. Половата съблазнь у нѣкого, която се явява на лице, когато известенъ противополовъ индивидъ му действува съ своя sex-appeal, въ никакъвъ случай не може да се изтълкува като изкушение, а трѣбва да се вземе за полова страсть, до която конкретното лице е дошло чрезъ нѣкакво представно съдържание, извикано отъ възприятията, евентуално усѣщанията отъ sex-appeal-ния индивидъ. Или когато се подчертава, че паритѣ, които се намиратъ въ отворена каса, сж изкусили нѣкого, тия думи трѣбва да бждатъ разбираани така: възприятието, получено отъ тия пари, мисълта за възможността тѣ да бждатъ притежавани; представата за промѣната, която неминуемо ще настѣпи съ човѣка, който ги притежава, и съзнанието, че той би могълъ да ги присвои, безъ това да стане достояние на когато и да било, — (отъ една страна неудоволствието отъ нуждата за пари, а отъ друга — представата за възможноститѣ, които ще му се изпрѣчатъ, ако би ги притежавалъ), става необходимо условие той да поиска да присвои паритѣ. Въ всички тия случаи, за които е дума, кждето не намираме изкусителъ, липсватъ най-сжщественитѣ моменти, които трѣбва да бждатъ на лице, за да се говори за изкушение. Въ нашия примѣръ, обаче, отсъствува поставената отъ едно конкретно съзнание цель: да подчини волята на другъ човѣкъ; съзнание за срѣдствата, съ които ще си послужи; вариране съ тия срѣдства, съ огледъ индивидуалността на изкушаваното човѣшко сжщество; преобразяване на сжщинската си природа, за да прикрие истинскитѣ причини, които водятъ лицето къмъ това предприятие и т. н.

За да има изкушение, не е необходимо съзнанието, което се изкушава, да попадне въ изкушение, т. е. да се реализува въ действителность това, що се преследва отъ изкусителя. Изкушение има, когато изкушаваното лице приеме изкусителната тенденция и се потдаде, така че представяната промѣна, която ржководи изкусителя, се реализува чрезъ изкушавания въ действителность. Но изкушение има и тогава, когато на изкусителната тенденция отговори само едно съгласие въ съзнанието на изкушавания, макаръ че това, което е било цель на изкусителя, поради причини, лежащи въ него или вѣнъ отъ него (въ изкушавания или вѣнъ отъ

двамата), не е могло да получи реализация. Сжщественото тукъ не е привеждане на исканото отъ изкусителя въ действителность, а създаване на едно отношение между изкусителя и изкушавания, установяване на връзка между тѣхъ, благодарение на това, че единиятъ предлага, а другиятъ е съгласенъ да стане „нѣщо“, което е целъ въ волята на първия. Човѣкътъ, доколкото е изкуситель, знае, че той съ обикновения си видъ, съ изясняване истинскитѣ причини, които го тикатъ къмъ осжществяване на исканото, предъ изкушаваното човѣшко сжщество нѣма да може да успѣе, и точно тая е причината, която го заставя да поставя маски на лицето си: смиренъ „светецъ“, Донъ Жуанъ, благородникъ, уличникъ, богаташъ, ученъ, тарикатъ и др. Съ това изкушаващото съзнание целъ да се постави въ най-изгодната за него и за исканото отъ него събитие свѣтлина, за да не събуди недовѣрие и съмнение у изкушавания, или, ако това се случи, да ги парализира.

Съ казаното дотукъ относно проблемата за изкушението, не се изчерпватъ въпроситѣ, които могатъ да се повдигнатъ; но то закръгля една обща характеристика на отношението между изкуситель и изкушаванъ.

СТЕФАНЪ ЦОНЕВСКИ

Учението за тоновата паметъ

За да имаме здравъ и бързъ музикално-мисловъ процесъ, трѣбва задъ всѣка нота да откриваме единъ тонъ съ неизмѣнна и постоянна височина, тонъ, който се отличава отъ другитѣ като отдѣлна личностъ, съ свой собственъ характеръ и цвѣтъ. За да разяснимъ тая своя мисль, ще трѣбва да надникнемъ въ други сходни области. При четене на обикновеното писмо, напримѣръ, ние имаме прѣкъ процесъ. Когато се учимъ да четемъ и пишемъ, ние заучаваме за всѣки звукъ или шумъ на устата по единъ знакъ — буква. Ученикътъ запомнюва буквитѣ единъ пжтъ за винаги, и когато му покажете известна буква, той я произнася направо, безъ колебание. За да я познае, той нѣма нужда да се ориентира за нея отъ други букви, а непосредно е запомнилъ, че еди-кой си звукъ или шумъ се бележи съ опредѣленъ знакъ.

При разпознаване на цвѣтоветѣ, ние имаме сжщата прѣка асоциация. На разнитѣ цвѣтове сме дали разни наименования: бѣлъ, черенъ, червенъ и т. н. Ние направо познаваме, че даденъ цвѣтъ е бѣлъ, безъ всѣко колебание, и никога нѣма да се излъжемъ: на черния цвѣтъ да кажемъ бѣлъ, нито пъкъ имаме нужда отъ черния цвѣтъ, за да познаемъ бѣлия, или обратно. Защо наричаме бѣлия цвѣтъ съ думата „бѣлъ“? Понеже сме се условили тоя свѣтль цвѣтъ да квалифицираме и назоваваме съ думата „бѣлъ“. Ала ние бихме могли спокойно да назовемъ бѣлия цвѣтъ съ думата „черенъ“. Тогава всѣки щѣше да назовава автоматически бѣлия цвѣтъ съ думата „черенъ“, безъ да се колебае, безъ да се пита защо, а просто понеже е прието на тоя цвѣтъ да се дава названието черенъ. А какъ детето запомнюва имената на цвѣтоветѣ? Чрезъ многократно виждане на цвѣта и чуване на неговото име. Когато за пръвъ пжтъ, виждайки бѣлия цвѣтъ, то чуе да го нарекатъ „бѣлъ“, често забравя това наименование на бѣлото. Но когато това се повтори десетъ или сто пжти, най-после то свързва и запомнюва, че на тоя цвѣтъ се дава наименованието „бѣлъ“.

Защо въ музиката се повдига въпросъ за тоновата паметъ? Не е ли естествено, както човѣкъ запомнюва цвѣтоветѣ и буквитѣ, да запомни и тоноветѣ, които чува, и съ които си служи музиката? Случаятъ съ тоновия миръ е малко по-особенъ. Когато виждаме цвѣтоветѣ или буквитѣ, ние обикновено ги назоваваме съ тѣхнитѣ имена. По такъвъ начинъ връзката въ живота между цвѣта или буквата и тѣх-

нитѣ наименования е по-честа. Съ тоноветѣ въпросътъ стои малко по-различно. Ние си служимъ съ тѣхъ, безъ да имъ даваме тѣхнитѣ наименования. Когато пѣемъ, последното става съ думи. Всѣки си пѣе разни мелодии, било съ думи или безъ такива, и не произнася имената на тоноветѣ, които произвежда. Когато свиримъ, ние вършимъ тройната асоциация между нотата, която виждаме върху петолинието, нейния звукъ, който изпжква въ нашето вжтрешно слушане, и неговото мѣсто на инструмента. При тая тройна връзка не е необходимо въ нашето съзнание да изпжкне и името на нотата. Срѣщатъ се често напреднали ученици, които още не знаятъ имената на нотитѣ, а ги свирятъ правилно. Човѣкъ свири, като чува въ себе си тоноветѣ, които вижда върху петолинието и ги натиска върху пианото или цигулката, безъ да мисли за тѣхнитѣ имена. Ала ако горната връзка е правилна и силна, прибавянето имената на тоноветѣ е най-лесното нѣщо, и става безъ всѣкакво затруднение за учащия се. Името на тона, следователно, не много често се сблъсква въ съзнанието на свирещия съ самия тонъ, за да се затвърди една по-здрава връзка между тона и неговото наименование. Но другъ факторъ въ случая е изигралъ по-голѣма роля: не винаги свирещиятъ се грижи да настрои инструмента си на една и сжща височина споредъ камертона, понеже при по-нискъ или по-високъ строй съотношенията на тоноветѣ си оставатъ едни и сжщи. Макаръ че дадена пѣсенъ е написана въ опредѣлена тоналностъ, тя по-често се пѣе въ други тоналности, като се почва съ по-нискъ или по-високъ тонъ, но конструкцията на пѣсенъта се запазва. Последното е довело хората до положението да чуватъ една и сжща нота (като наименование на даденъ тонъ) ту по-високо, ту по-ниско. Оттукъ се е изработило и убеждението, че щомъ можемъ да чуваме тоноветѣ на една композиция ту по-високо, ту по-ниско, нѣма смисълъ да знаемъ и помнимъ каква е тѣхната абсолютна математическа височина. Важното е, че всѣка мелодия може да се почне отъ който и да е тонъ и да прозвучи правилно.

Колкото и да сж правилни горнитѣ доводи, все пакъ, не сж тѣ, които ще ни изяснятъ напълно формирането на тоновата паметъ у човѣка. Има другъ факторъ, който е посиленъ и решаващъ въ случая — това е развитието на слуховата нервнo-мозъчна тъканъ. Тоя мозъченъ центъръ е пренебрегнатъ отъ човѣка. Докато другитѣ мозъчни центрове се развиватъ въ училището по най-разнообразни начини и методи, посрѣдствомъ десетки всевъзможни дисциплини, не по-малко важниятъ центъръ за човѣшкото образование и възпитание, музикалниятъ, е твърде пренебрегнатъ днесъ отъ образователната система, и бива развиванъ по единъ

много нерационаленъ и повърхностенъ пжтъ. Тукъ нѣма да се занимаваме съ значението на музикалното образование. За насъ е важенъ фактътъ, че то днесъ е поставено на заденъ планъ въ образователната система. За да запомни човѣкъ тоноветѣ съ тѣхната абсолютна височина, трѣбва да има формиранъ у себе си единъ по-напредналъ музикално-мисловъ процесъ, трѣбва неговата слухова мозъчна тъканъ да се намира на известна висота на развитие. Това е човѣкътъ съ по-голѣма музикална впечатлителностъ и паметъ.

Устройството на слуховия мозъченъ центъръ е такова, като на другитѣ мозъчни центрове. Той се подчинява на законитѣ за развитие, които важатъ десежно другитѣ центрове на човѣшката духовна дейностъ. Както другитѣ мозъчни центрове, съобразно съ своето развитие, могатъ да възприематъ и запазватъ впечатления за по-дълго време, за цѣлъ животъ дори, това постига и слуховиятъ нервнo-мозъченъ центъръ съ сжщата сила и трайностъ. Достатъчно е само той да бжде подложенъ на единъ процесъ на развитие, да се увеличи неговата впечатлителностъ и силата, съ която той работи. Слуховиятъ мозъченъ центъръ трѣбва да се развие до положението: да смогва да работи по-продължително време съ дадено напрежение, да може да се съсрѣдоточи върху известно тоново движение за по-дълго време, съ други думи, да се развие продължителностъ въ неговото интензивно, усилено, напрегнато и съсрѣдоточено действуване. Горното, постигнато съ редица упражнения, при една редовна тренировка, по строго вече опредѣлени методи и пжтища, дава нуждното развитие на слуховия мозъченъ центъръ, увеличава неговата голѣмина, обемъ, повърхнина и го прави способенъ да работи съ съсрѣдоточено внимание наравно съ всички други нервнo-мозъчни центрове.

Голѣмото опростяване и ускоряване на музикалния процесъ и музикалното действуване, което се получава отъ тоновата паметъ, накара музиколозитѣ-теоретици да се занимаятъ съ нея основно и да я изучатъ, въ всички области на нейната проява. Че тонова паметъ сжществува, нѣма две мнения, тъй като се срѣщатъ хиляди музициращи лица, които я притежаватъ и които разпознаватъ тоноветѣ единъ отъ другъ съ сжщата леснина, съ която разпознаватъ цвѣтоветѣ, буквитѣ или хората единъ отъ другъ. Освенъ това, за музиканта е ясно, че всѣки тонъ притежава качества, които коренно го отличаватъ отъ другитѣ тонове. Тия качества на тона сж основата, върху която ние разпознаваме тоноветѣ единъ отъ другъ. Всеизвестна е привързаностъта, съ която различнитѣ компонисти сж се отнасяли къмъ разнитѣ тонове. Всѣки компонистъ е ималъ свой лю бимъ тонъ, къмъ който постоянно се е връщалъ въ своето творчество. Този тонъ той е поставялъ въ основата на тоналностъта, въ която е писалъ

характернитѣ си композиции. Това не ще каже, че композититѣ сж писали въ една тоналностъ. Всѣки творецъ на тоновия миръ намира въ всѣки тонъ качества, които го подтикватъ къмъ творчество. Личнитѣ качества, характеръ, психика, животъ, радости и страдания на всѣки композитистъ създаватъ у него една неизбѣжна наклонностъ къмъ даденъ тонъ. Всеизвестна е привързаността на Бетховена къмъ тона до. Бурната, вѣчно страдаща и терзаеща се натура на Бетховена намира своето битие въплътено въ тона до. Наистина, това е тонътъ, който въплъщава въ себе си вътрешна сила, голѣми душевни пориви и страдания, тонъ, въ който се крие голѣма строгостъ, акцентъ, сила, за да не кажемъ суровостъ и зловещностъ, тонъ, въ който има много характеръ, непоколебимостъ, устойчивостъ и твърдостъ. Това е тонътъ, който е господствувалъ надъ страждущата натура на Бетховена, къмъ който той се е връщалъ въ всѣки моментъ на отчаяние и безизходностъ, когато е търсилъ сили и опора, за да преодолѣе своята велика мъжа и страдание. Затова „Петата симфония“, тая на зловещата съдба, която чука на вратата, или погребението на великитѣ борци на френската революция въ „Ероика“ сж построени върху демоничния тонъ до. Разбира се, когато Бетховенъ желае да изрази тържеството на радостта надъ вѣчната мъжа, той търси единъ по-свѣтълъ тонъ, какъвто е тонътъ ре, за да се издигне до своята „Девета симфония“.

Отъ гореказаното се вижда, че всѣки тонъ има свой цвѣтъ, свой колоритъ, своя багра, свой специаленъ характеръ, по който той се отличава отъ другитѣ тонове. Всѣки тонъ има своя индивидуалностъ. Той представя отъ себе си една личностъ, нѣщо като индивидъ, който коренно се различава отъ другитѣ личности. И затова парадоксално е тоноветѣ да бждатъ смѣсвани помежду си. Това е само признакъ на слаба тонова култура. Докато тонътъ до, както казахме, крие въ себе си повече твърдостъ, енергичностъ, сила, характеръ, ударъ, акцентъ, тъмнина, напрежение и мощъ, тонътъ ми е свѣтълъ, ясенъ, слънчевъ лжчъ, брилянтенъ, игривъ, подвиженъ, отворенъ, жизнерадостенъ, весель, свѣтещъ. Всѣки тонъ е тъй ярко оцвѣтенъ съ своитѣ индивидуални бои, че парадоксално е да не го различимъ отъ другитѣ. Значи, тоноветѣ се различаватъ единъ отъ другъ точно тъй, както се различаватъ цвѣтоветѣ, и по никакъвъ начинъ не могатъ да бждатъ смѣсвани. Тоя специфиченъ цвѣтъ на тона е основа на разнитѣ тоналности, съ които си служи музиката. Всѣка тоналностъ носи преди всичко цвѣта, колорита, характера на основния ѣ тонъ. Ако тоноветѣ нѣмаха специални бои, нѣмаше да има и разни тоналности. Въобразете си, какво би

представяла отъ себе си класическата музика, ако бѣ лишена отъ богатството на тоналноститѣ?

Това, което вълнуваше модернитѣ музикални педагози, бѣ, дали може да се създаде у човѣка по нѣкакъвъ пжтъ тонова паметъ, дали всѣки човѣкъ може да бжде доведенъ до положението да разпознава тоноветѣ, както разпознава цвѣтоветѣ? Това теоретицитѣ-музиколози доказаха по научно-опитенъ пжтъ. Тѣ взематъ хора отъ различни възрасти, съ различни музикални заложби, и почватъ да работятъ върху тѣхъ по хиляди възможни начини, за да създадатъ у тѣхъ паметъ за тоноветѣ. Усилията на модерната музикална наука се увѣнчаха съ успѣхъ. По такъвъ начинъ рухна баснята, че паметъта за тоноветѣ била нѣщо „вродено“ и се получавала само „по рождение“. Музиколозитѣ успѣха да създадатъ тонова паметъ дори у хора съ напреднала възраст, такива на 50 години, и разпрѣснаха предразсѣдка, че тоновата паметъ е непридобиваема. Стотици сж учащитѣ се, които сега, въ по-добритѣ и по-напреднали консерватории на Западъ, култивиратъ у себе си тоновата паметъ. Отъ цѣлия опитъ музиколозитѣ създадоха една точна система, единъ подробенъ методъ, по който тоновата паметъ се формира у учащия се. Педагогическитѣ начини на преподаване писмената грамотность сж днесъ много усвършенствувани. Модерната дисциплина, която ни учи, какъ се създава у ученика тонова паметъ, е сжщо на висотата на съвременната педагогическа техника. Упражненията сж добре градуирани въ зависимостъ отъ характера на отдѣлнитѣ тонове. Цѣлата материя е методически подредена, като се отива отъ по-лесното къмъ по-мжчното. Изисква се, разбира се, едно редовно и планомерно занимание и добъръ похватъ отъ страна на преподавателя. Не е тукъ мѣстото да описваме тоя методъ. Който се интересува, ще потърси и ще го изучи въ неговитѣ тѣнкости. Ние обсъждаме тукъ въпроса само принципно, и ще останемъ на тая основа.

За насъ е важенъ кристализуваниятъ опитъ на модерната музикална наука, че паметъ за тоноветѣ сжществува така, както сжществува за буквитѣ и цвѣтоветѣ. Паметъта за тоноветѣ ни позволява да ги познаваме направо, съ тѣхната точно опредѣлена височина, въ каквато и мелодическа или хармоническа комбинация да се намиратъ тѣ. Служимъ си въ музиката съ дванадесетъ различни тона. Всѣки отъ тѣхъ ние познаваме като една отдѣлна боя. Тия дванадесетъ тона, които се намиратъ въ границата на една октава, се повтарятъ около седемъ до осемъ пжти, значи имаме осемъ октави, като всѣки тонъ се явява въ осемтѣ октави въ осемъ различни височини, но винаги запазва своя основенъ цвѣтъ и коло-

ритъ. Следователно, ние имаме да запомнимъ дванадесетъ тона, съ тѣхния специаленъ за всѣки тонъ „цвѣтъ“, за да притежаваме тонова паметъ. Отъ физическо гледище всѣки тонъ има своята точно опредѣлена височина (тонътъ ла има 435 трептения въ секунда) и само при тая височина той има своя опредѣленъ „цвѣтъ“. Ако трептенията на тона се увеличатъ или намалятъ два пжти, явява се сжщиятъ тонъ съответно една октава по-високо или по-ниско, ала винаги съ сжщия цвѣтъ и характеръ. За баграта на тона октавитѣ не играятъ никаква роля, като въ всѣка октава даденъ тонъ, да кажемъ ла, има общия за всички тонове ла цвѣтъ, колоритъ и характеръ.

При наличността на тоновата паметъ, музикалната техника става много по-проста, по-лека и по-бърза. При музицирането нѣма търсене на една нота отъ друга. Виждайки всѣка отдѣлна нота върху петолинието, въ вжтрешното слушане на музициращия се поражда отговарящиятъ ѝ тонъ, съ неговата абсолютна височина отъ физическо гледище (точно опредѣлено число трептения въ секунда) и затова той нѣма нужда да търси височината на предстоящия за изсвирване тонъ отъ другитѣ, които сж прозвучали до тоя моментъ. Това е едно необикновено голѣмо опростяване на процеса на музицирането. Цѣлиятъ процесъ на постоянно търсене е изхвърленъ, като тоноветѣ се осъзнаватъ направо, непосредно, независимо отъ предходнитѣ тонове.

Благодарение на това прѣко, непосредно осъзнаване на тоноветѣ, изчезва цѣла една педагогическа дисциплина, която учи ученика да опознае и придобие начини за чуване и изпълване на разнитѣ особно мжчни интервали. Изобщо интервали за музиканта практически не сжществуватъ вече, понеже той чува и изпълнява двата тона, които образуватъ интервала, като два независими индивида, и не ги търси единъ отъ другъ, както това бѣше досега. Интервалътъ остава едно книжно музикално-теоретично понятие, отъ което изпълнителятъ е напълно независимъ, и което практически за него не сжществува. Понеже за изпълнителя и при четене за пръвъ пжтъ интервали практически не сжществуватъ, то за него вече не сжществуватъ и трудни интервали за изпълнение, което напълно развързва ржцетѣ на композитора. Най-чуднитѣ и най-мжчни мелодически последовности (интервали) сж нѣщо обикновено за изпълнителя, понеже тоноветѣ имъ се осъзнаватъ направо, безъ търсене. Горното прѣко осъзнаване на тоноветѣ дава голѣмо спокойствие на слуховата мозъчна тъканъ, която, нѣмайки нужда да се занимава съ постоянни търсения, вибрира спокойно, гъвкаво, еластично: тая ѝ свобода се предава по нервитѣ на работещия въ момента

мускулъ (било гласна връзка), които оставатъ сжщо свободни и гъвкави, и оттамъ произведениятъ тонъ е пъргавъ, свежъ и красивъ. Търсенето на тоноветъ единъ отъ другъ създаваше много работа на слуховата мозъчна тъканъ. Тя изпадаше въ състояние на нервностъ, конвулсираше, „схващаше се“, и всички тия явления се предаваха по нервитъ на мускулно-ставната система на свирещия, която сжщо изпадаше въ състояние на вдървявания и контракции, гибелни за изпълнителя. Това сж въпроси изъ областъта на физиологията на инструменталното изкуство, последици отъ липсата на тонова паметъ у изпълнителя.

Има и други съображения, които правятъ днесъ паметъта за тона абсолютна необходимостъ: това е мелодическата и хармоническа постройка на съвременната музика. Нѣма мжчни и запретени интервали за съвременния тоновъ творецъ. Всички възможни мелодически последовности сж днесъ позволени. Поради последното, характерътъ и постройката на мелодическата линия сж днесъ коренно различни отъ тия при класицитъ. Всѣки, който слуша музика отъ наши дни, е изненаданъ отъ начина, по който композиторътъ води мелодията. Всѣки моментъ чуваме неочаквани преходи отъ тонъ къмъ тонъ: мелодията прави странни скокове, минава презъ много тоналности, често, тъй да се каже, всѣки тонъ е въ нова тоналностъ, ако въобще такава прозвучи и ако изобщо такава има. Мелодията днесъ е едно свободно движение изъ всички тонове, като всички досегашни закони и запрещения за тоновитъ последовности сж паднали. При едно такова свободно, волно водене на мелодията, всѣка възможностъ за търсене тоноветъ единъ отъ другъ е изключена.

Тоноветъ следватъ привидно безъ всѣкаква връзка помежду си, всѣки моментъ се явява единъ свършено неочакванъ, страненъ преходъ, неподчиненъ на каквито и да било закони на хармонията, докато класическата мелодия е подчинена на законитъ на тоналността, и опорни стълбове на мелодията сж тия на звучащитъ тоналности и акорди.

Хармоническата конструкция на съвременната музика изисква сжщо свирещиятъ да притежава тонова паметъ. Класическата музика е тонална, При нея всѣки моментъ прозвучава една опредѣлена тоналностъ, при което ориентирането отъ едновременно звучащитъ тонове е полеко. Днесъ компониститъ пишатъ най-свободни тонови съчетания. Рамкитъ на тоналността сж окончателно разкжсани. Слуховата мозъчна тъканъ на човѣка се толкова разви, че почна да открива неизмѣрни красоти въ всички възможни тонови съчетания. Тоналнитъ рамки почнаха да се чувствуватъ като едно ограничение за чо-

вѣшкия тоновъ полетъ. Днесъ музиката влиза въ безтоналността, въ атоналността. И въ дадена тоналность акордитѣ сж толкова богати, че тя едва може да се познае. Всички тонови съчетания днесъ сж позволени. Акордитѣ съдържатъ най-голѣмитѣ, окачествявани досега като „неблагозвучни“, „дисонантни“ тонови съчетания, тѣй като слуховата мозъчна тъкань, съ развитието си, почна да открива въ тия дисонанси голѣми тонови красоти. При дисонантния и атоналенъ характеръ на новата музика, всѣка възможность за ориентиране отъ други, звучащи въ сжщия моментъ тонове, е изключена. Музицирацията трѣбва непремѣнно да чуе въ себе си тона, който е написанъ върху петолинието, съ неговата абсолютна височина, нѣмайки откжде да се ориентира за него. Следъ като го чуе въ себе си, той го изсвирва, и провѣрѣва изсвирения тонъ съ тоя, който чува въ себе си, което може да стане, само ако той притежава тонова паметъ. По такъвъ начинъ той заключава, дали тонътъ, който е изсвирилъ, е тоя, който е написанъ върху петолинието. Ако слуховата мозъчна тъкань нѣма нуждното развитие, сиречь ако изпълнителятъ не притежава тонова паметъ и не може да чуе и зароди въ себе си тона, който е написанъ върху петолинието, свирещиятъ, въ голѣмия тоновъ хаосъ, който звучи, нѣма съ какво да провѣри, дали тонътъ, който свири, е сжщиятъ, написанъ върху петолинието. Може да му се случи, вмѣсто написанитѣ тонове да изсвири съвършено други, и да не смогва дори да познае, че свири невѣрно. При лжковитѣ инструменти това се случва най-често, понеже тукъ нѣмаме опредѣлени мѣста за тоноветѣ, и „вжтрешното слушане“ е единственото, което води прѣститѣ по струнитѣ на правилнитѣ имъ мѣста. Но това е равносилно за всички инструменти, понеже вжтрешното чуване, което е трептението на нервнитѣ огнища на слуховата мозъчна тъкань, е единствената сила и моторъ, който кара прѣститѣ да се движатъ въ бързини при свиренето. Нѣма ли вибрираща музикално-мозъчна тъкань, нѣма музикално действие, нѣма правилно движение на прѣститѣ, нѣма музициране. Всичко извънъ тоя процесъ е едно дефектно механизирание, което скоро и лесно рухва.

Осъзнавайки и атакувайки всѣки тонъ поотдѣлно, притежаващиятъ тонова паметъ чете съ голѣма лекота нотното писмо. Ние не се упражняваме предварително, за да прочетемъ единъ вестникъ, а пристѣпваме направо къмъ четенето му. При последното ние не произнасяме само буквитѣ, но разбираме смисъла и съдържанието на прочетеното. Ако четемъ едно художествено произведение, четейки буквитѣ, разбирайки смисъла на прочетеното, ние чувствуваме и известни вжтрешни напрежения, изпитваме известна есте-

тическа наслада. Сжщото е и при музикалното четене. Ние не трѣбва да се упражняваме предварително, за да прочетемъ единъ нотенъ текстъ. Както четемъ буквитѣ, трѣбва да четемъ и нотитѣ, съ сжщата лекота и свобода, и не само това, но да отдѣлимъ една часть отъ нашето внимание за съдържанието на нотния текстъ, да можемъ едновременно да изживѣемъ естетическитѣ ценности, които той крие въ себе си. Това става, когато четенето на нотитѣ протича безъ каквото и да било затруднение, а последното е възможно само при притежаването на тонова паметъ. Много сж днесъ учащитѣ музика, които, непритежавайки тонова паметъ, сричатъ най-простия нотенъ текстъ, а се домогватъ да станатъ голѣми виртуози на единъ инструментъ! Това е явно недомислие. Тоя, който не е въ състояние за първи пжть да прочете сносно, съ малки грѣшки, композицията, която иска да свири, нѣма да я научи нито следъ милионни повтаряния. Сносното прочитане за първи пжть е доказателство, че у музициращия имаме оформенъ музикално-мисловъ процесъ, който е единствената здрава основа на музикалното действие. Не напраздно, въ всички консерватории на Западъ, е въведено, като задължителенъ предметъ, четенето за първи пжть (на „прима виста“). Много отъ добритѣ консерватории на Западъ не могатъ да бждатъ завършени, преди кандидатътъ да е издържалъ единъ тежъкъ изпитъ за четене на прима виста: изпълнение публично на прима виста една трудна, непозната нему композиция, безъ никаква грѣшка, което е едно отъ най-добритѣ доказателства за наличността на развитъ музикално-мисловъ процесъ. Въ основата на доброто четене днесъ лежи тоновата паметъ. Колко много сж учащитѣ музика, които, криво напжтвани отъ своитѣ преподаватели, за да прочетатъ най-простия музикаленъ вестникъ, съ дни и месеци предварително повтарятъ всѣка дума, всѣка сричка, всѣко пасажче отъ него по хиляди пжти. Това безконечно разжсване и повтаряне на отдѣлнитѣ мѣста отъ музикалнитѣ пиеси, прави последнитѣ банални за свирещия, пиеситѣ омръзватъ, губятъ своята свежестъ, изтъркватъ се отъ многото повтаряне, почватъ да пустѣятъ въ душата на свирещия, и той не е вече въ състояние да ги свири съ интересъ, свежестъ, чувствителностъ и животъ. По-издигнатитѣ педагози на Западъ изрично запрещаватъ на своитѣ ученици такова повтаряне. Както грамотниятъ чете безъ спъване една книга, така и музикантътъ трѣбва да чете направо, безъ запъване своитѣ книги и вестници — композициитѣ, и не само да чете думитѣ, но и да прониква въ смисъла на творението, да е въ състояние да отдѣли една часть отъ вниманието си и върху художествената страна на произведението. Благодарение на тоновата паметъ, познавайки тоноветѣ направо, безъ търсене, четенето на най-слож-

ното нотно писмо става текущо, и нѣма нужда отъ предварително упражненіе. Тогава повтарянето на дадена композиция има вече свършено други цели: художествени и естетически постижения.

Музикантъ, който притежава тонова паметъ, има много по-развитъ, по-точенъ слуховъ нервно-мозъченъ центъръ и стои на много по-високо стъпало. При днешния си стадий на развитие, слуховата мозъчна тъканъ най-мъчно осъзнава полутоноветѣ. Последнитѣ, наредени единъ следъ другъ, най-трудно се долавятъ отъ слуховия нервно-мозъченъ центъръ. Колкото съ по-малки тонови частички си служи музиката, толкова по-развита трѣбва да е слуховата мозъчна тъканъ. Днесъ ние чуваме полутоноветѣ, и тѣ сж най-малката тонова единица, съ която си служи музиката и която е обектъ на тоновата паметъ. Единъ день слуховата мозъчна тъканъ на човѣка ще се развие дотамъ, че тя ще чува и помни и четвъртъ-тоноветѣ. Съвременниятъ музикантъ, който е успѣлъ да запомни дванадесеттѣ полутона на октавата, има много по-голѣма слухова чувствителностъ, свири (пѣе) тоноветѣ, като ги атакува въ тѣхния центъръ, въ тѣхната срѣда, и има свършена интонация, при условие, че всички останали части на музикалната машина функциониратъ физиологически добре.

Между учащитѣ музика се разпространява заблудата, че притежаващиятъ тонова паметъ срѣща затруднения, когато трѣбва да свири въ по-високъ или по-нискъ строй (да кажемъ съ пиано, което е много по-високо или по-ниско настроено). Това е колкото смѣшно, толкова и парадоксално. Притежаващиятъ тонова паметъ има най-развитъ и най-чувствителенъ слуховъ мозъченъ апаратъ и ще свири по-малко фалшиво отъ тоя, който не я притежава. Напротивъ, той съ голѣма яснота ще установи, че свири въ по-високъ или по-нискъ строй. Както окоето на художника различава серия отъ единъ и сжщи цвѣтъ: синь, свѣтло-синь, тъмно-синь и пр., тѣй сжщо слуховиятъ мозъченъ центъръ на музиканта познава нѣколко варианти отъ единъ и сжщи тонъ, едни по-високи, други по-ниски. Ако пъкъ ще трѣбва да се свири съ половинъ или повече тона по-ниско или по-високо отъ нормалния строй, свирещиятъ, притежавайки тонова паметъ, ще установи, че свири въ нова тоналностъ, което фактически е така. А осъзнаването на всѣка тоналностъ, въ която се намира свирещиятъ, е една отъ съставнитѣ части на музикалната култура, която е невъзможна безъ тонова паметъ.

Разпространява се сжщо още една заблуда, че тоновата паметъ прѣчела на естетическата наслада на слушателя, който я притежава. Слушателятъ съ тонова паметъ нѣкакъ-си материализувалъ музиката, понеже е въ състояние да познае всички тонове, които чува. Съ други думи,

вмѣсто да слуша музика, по силата на тоновата си паметъ, той се занимава съ познаване на тоновете и назоваване на тѣхнитѣ имена! Да се твърди горното, означава, да не се познава начина, по който музиката се слуша и действува върху човѣка. Преди всичко, слушателятъ съ тонова паметъ, познавайки чутитѣ тонове, не е ни най-малко принуденъ да се занимава съ тѣхъ поотдѣлно, или пъкъ да назовава имената имъ, което най-рѣдко се срѣща. Движенията на хармонията и мелодията създаватъ у слушателя съответнитѣ вътрешни движения и напрежения, които сж въ действителностъ естетическата наслада. Невъзможно е мелодията и хармонията да създаватъ такива вътрешни движения и напрежения у слабомузикалнитѣ хора, а тия съ най-чувствителна мозъчна слухова тъканъ, които дори сж успѣли да запомнятъ тоновете, да останатъ неотзивчиви къмъ тия движения. Напротивъ, човѣкътъ, който притежава тонова паметъ, е най-много вълнуванъ отъ тоновитѣ движения, що чува. Въ него връзката между чутия тонъ и неговото мѣсто върху петолинието или инструмента, е най-силна. Благодарение на тая жива, интензивна връзка, слушателятъ съ тонова паметъ най-много се приближава до творческия моментъ на изпълнителя. Слушайки музиката, той почва въ подсъзнанието си самъ да свири, свързвайки чутия тонъ съ мѣстото му върху собствения си инструментъ, почва самъ въобразително да си движи прѣститѣ по грифа или клавиатурата, и по такъвъ начинъ става самъ изпълнителъ. А творческиятъ моментъ на изпълнителя е най-силенъ. Всѣки притежаващъ тонова паметъ, въ мѣста на голѣма изразностъ, слушайки добро изпълнение на една пиеса, почва самъ да свири мислено съ сжщата изразностъ на своя инструментъ, почва да дава сжщитѣ изразни моменти, акценти, нюанси, ритъмъ, промѣни на темпо и пр. и пр. Намирайки се въ такова състояние на усилено възприемане на музиката, той е цѣлъ „само душа и творчество“ и нѣма време за никакъвъ разсжденъ процесъ, който би материализувалъ музиката. Познавайки тоновете, слушателятъ съ тонова паметъ нѣма време и нужда да се занимава съ тѣхнитѣ имена, за да изпада въ нѣкаква проза: въ него асоциацията работи стихийно, връзката между чутия тонъ и мѣстото му върху неговия инструментъ веднага се налага, и той почва въобразително да свири, изпада въ моментъ на артистическо творчество. Тая връзка между чутия тонъ и мѣстото му върху инструмента на слушателя съ тонова паметъ е толкова силна и спонтанна, че когато отидете при голѣмъ майсторъ на инструменталното изкуство, можете да му свирите дори композиция, която той не е виждалъ и чувалъ въ живота си, при което той, безъ да погледне въ нотитѣ, само слушайки ви,

почва да свири чутата композиция, да ви казва, безъ да ви гледа, коя нота съ кой пръстъ вие свирите, и съ кой пръстъ би било по-правилно и по-красиво тя да бжде изсвирена. Съ други думи, слушателътъ съ тонова паметъ е най-отзивчивата натура за тонови влияния и изживява музиката по най-интензивенъ начинъ.

Нѣкои изтъкватъ, че голѣми композитори не сж притежавали тонова паметъ. Това е колкото не-проверено, толкова и невъзможно. Присъщо е за назад-налитѣ да оприличаватъ всичко съ себе си. Да творишъ въ тонове, означава: да имашъ вътрешно слушане въ най-развита форма, да чувашъ вътре въ себе си единъ богатъ тоновъ миръ и да имашъ бързата връзка между това, което чувашъ въ себе си, и неговитѣ белези върху петолинието, за да го записвашъ бързо, леко, безъ помощта на странични помагала. А най-бързата и най-непосрѣдна връзка между вътрешно чутия тонъ и неговата нота върху петолинието е тая на тоновата паметъ. Никакво търсене тукъ не може да става, то убива творческия моментъ на композитора, то му връзва ржцетѣ. Непосрѣдна връзка между вътрешно чутия тонъ и неговия белегъ, нотата на петолинието, сж имали и иматъ всички композитори. Да се търсятъ тоновете единъ отъ другъ, или пъкъ по пианото, не е композиране, а кърпачество. Това е скалъпване на тонове безъ творчески моментъ, или писане, което не излиза отъ ржката на поета, а отъ тая на единъ обикновенъ драскачъ. Не всѣки, който знае да пише, е писателъ. Да, отговарятъ нѣкои, но Бетховенъ е композиралъ върху пианото. Едва ли не ще кажатъ, че Бетховенъ е скалъпвалъ нѣкакъ-си своитѣ композиции съ помощта на пианото! За да си изяснимъ, какъ става композирането върху единъ инструментъ, трѣбва да направимъ разлика между волево и неволево (или случайно) импровизиране. Когато седнемъ при пианото и, нечувайки нищо въ себе си, почнемъ да налѣгаме клавишитѣ, които ни попаднатъ подъ пръститѣ, вършимъ едно немюзикално действие, една неволева импровизация. Случайно попаднеме на нѣкой хубавъ акордъ, и, ако „композираме“, държимъ го здраво, да не изпуснемъ нѣкой тонъ, а съ другата ржка се мжчимъ да запишемъ имената на клавишитѣ, които сме натиснали. Такова „композирање“ се нарича неволно импровизиране, скалъпване, и не е въ сжщностъ никакво композиране. Когато чуваме въ себе си единъ тоновъ миръ, когато въ вътрешното си слушане чуваме една последовностъ отъ акорди, често ние искаме да ги нанесемъ върху пианото, за да имъ дадемъ вѣншенъ изразъ. Но, преди да сме налѣгнали клавишитѣ, знаемъ и чуваме ясно въ себе си отъ всѣки клавишъ, какъвъ тонъ ще излѣзе, тъй да се каже, ние искаме тона отъ

клавишитѣ. Това е волева, желанна импровизация, нанасяне върху клавиатурата на това, което предварително чувате въ себе си, което искаме и заповѣдваме. Това нанасяне става еднакво съ прѣститѣ върху пианото, или съ писалката върху петолинието и се нарича волево музициране, волево импровизиране или композиране. Бетховенъ е искалъ веднага да даде тоновъ изразъ на това, що е чувалъ въ себе си чрезъ пианото, но той е композиралъ вжтре въ себе си. Когато е записвалъ своитѣ композиции, той го е правилъ направо, безъ помощта на пиано, съ перото въ ржка, понеже връзката между вжтрешно чутия тонъ и неговата нота на петолинието у него е била свършена. Тая връзка е възможна само по пжтя на бързото и прѣко свързване, това на тоновата паметъ. Съ тѣр сене по пианото никой голѣмъ компонистъ не може да остави такова голѣмо композиционно творчество, толкова много композиции, какъвто е случаятъ съ голѣмитѣ композитори.

Много музиканти притежаватъ тонова паметъ, безъ да сж осъзнали тоя фактъ. Въ тѣхъ тонътъ, който се заражда въ мозъчната нервна тъкань, се е свързалъ съ мѣстото, на което на инструмента се намира сжщиятъ тонъ. Тукъ имаме прѣката асоциация на тона съ мѣстото му върху инструмента. Винаги, когато такъвъ музикантъ види дадена нота върху петолинието, въ него се заражда съответниятъ ѝ тонъ и последниятъ поражда представата за неговото мѣсто върху инструмента. Тукъ личи неосъзната тонова паметъ. Прѣката връзка между нотата, вжтрешното чуване на нейния тонъ и мѣстото му върху инструмента сжществува, безъ свирещиятъ да се е погрижилъ да назове съ дадено име тая връзка. Затова се мисли, че той не притежава тонова паметъ. Такъвъ музикантъ, обаче, въ кжсо време осъзнава, че притежава тонова паметъ, като свикне да дава име на всѣки тонъ и да борави съ имената на нотитѣ, което е най-лесното нѣщо.

Казахме: често се твърди, че еди-кой си голѣмъ композиторъ не притежавалъ тонова паметъ! Много трудно е да се провѣри такава твърдение. Процесътъ на развитие у гениалнитѣ хора е толкова типиченъ, бързъ и спонтаненъ, че е мжчно проследимъ. Самитѣ тѣ, погълнати отъ творческа работа, не сж въ състояние да поставятъ себе си въ яснота върху хода на собственото си развитие. Отъ друга страна, тѣ иматъ най-малко педагогически даръ, за да могатъ да осъзнаятъ цѣлата техническа страна на тѣхното развитие и творение. Музикалната педагогия се поставя на научно-опитна основа и създава образователни системи и методи за масата на музикантитѣ, които отъ своя страна раждатъ гениитѣ. Въ тѣзи системи нѣма никакви хипотези и предположения, нито несигурни твърдения, а

всичко е чиста, положителна наука, провѣрено, демонстрирано и доказано по научно-опитенъ пѣтъ. Музикалниятъ мозъченъ центъръ на гениалнитѣ личности се подчинява на общитѣ закони на физиологията, които важатъ за всички хора; той има общото за всички човѣци анатомично устройство. Оттукъ и заключението, че всички голѣми тонови творци сж притежавали тонова паметъ въ осъзната или неосъзната за самитѣ тѣхъ форма. Отъ статистиката, направена между живущитѣ сега голѣми музиканти и тонови творци, е установено, че тѣ всички притежаватъ тонова паметъ.

Тоновата паметъ се срѣща често и у хора, които никакъ не се занимаватъ съ музика. Тѣ сж родени съ силно развитъ слуховъ мозъченъ центъръ, но сж попаднали въ друга професия. Такива хора, съ солидно развита слухова мозъчна тъканъ и тонова паметъ, биха станали много добри музиканти, ако биха се прехвърлили къмъ музиката своевременно.

Следъ като музикалната педагогия изучи напоследъкъ музикалния процесъ и музикалното действие на научна основа, тя веднага промѣни начинитѣ на музикалното образование, като ги постави върху новитѣ научно-педагогически бази. Създадоха се нови музикално-образователни дисциплини и предмети, които развиватъ учащия се по новъ, рационаленъ и бързъ пѣтъ и творятъ въ него музикаленъ талантъ. Консерватизмътъ и тукъ прѣчи на развоя на музикалната педагогия. Плеадата педагози, които сж прекарвали цѣлия си животъ съ досегашнитѣ, изживѣли времето си музикално-образователни пѣтища и похвати, сж една голѣма прѣчка за въвеждането на новитѣ начини на музикално образование. Тѣ съ всички възможни срѣдства и връзки се противопоставятъ на новото, виждайки своитѣ материални интереси застрашени отъ новитѣ педагогически системи, къмъ които тѣ вече сж неспособни да се нагодятъ. Ние смѣтаме за нашъ дългъ да предупредимъ младото музикално поколѣние за опасността, която го грози, поради едно нерационално и несъвременно музикално възпитание. Сравнявайки себе си съ възпитаницитѣ на модернитѣ учебни заведения, работещи по нови музикално-научни системи, то скоро би установило, колко назадъ е останало отъ темпото на новото време, и следователно нѣма да има право на сжществуване при днешното развитие на музиката. Една отъ дисциплинитѣ, която издига музиканта на висотата на съвременнитѣ постижения на тоновото творчество, е тая, що създава у човѣка тонова паметъ.

Върху учебния процесъ

I.

За да се усвои учебния материалъ отъ ученицитѣ, учителтъ трѣбва да познава добре начина на усвояване знанията, сиречь какъ се идва до познание изобщо, и частно, какъ ученикътъ идва до познаване на учебната материя. Този именно начинъ на усвояване учебната материя отъ ученика, или тоя способъ за идване до нейното познаване, се нарича въ дидактиката учебенъ процесъ. Учебниятъ процесъ — като познавателенъ актъ — почива както на психични, така и на логически основи. Психичнитѣ му основи намираме въ притежаването на учебния материалъ като нѣщо съзнато, а логическитѣ — въ изясняването на съзнатото. Чрезъ учебния процесъ ученикътъ си изяснява съзнатото, т. е. става му ясно това, което притежава още въ неясна форма. Съ други думи, съзнатото (притежаваното отъ неговото съзнание) става познато. Между съзнатото и познатото съществува голѣма разлика. Съзнатото е само притежаване отъ страна на съзнанието (душата) на нѣщо дадено. „Всѣко познато е нѣщо съзнато, но не всѣко съзнато е познато“, казва нѣмскиятъ философъ Йоханесъ Ремке.

Следниятъ примѣръ ще изясни току-що казаното. За малкото дете много нѣща сж съзнати, но тѣ не сж отъ него още познати. Детето ги съзнава, което значи психологически: то ги притежава като нѣщо различено, различава ги едно отъ друго, обаче не ги познава, защото не си е изяснило много нѣща за тѣхъ, да речемъ, най-малко, тѣхната служба. Така, детето съзнава черковната камбана, има я (притежава я) като нѣщо различно отъ другитѣ предмети, защото, когато иска да я посочи, не я бърка съ нѣщо друго. За него тя става нѣщо познато едва тогава, когато детето си изясни, че тя служи да кани богомолцитѣ на молитва.

Явно е, че съзнатото и познатото не сж тъждестве ни това не сж две равнозначни думи. Много нѣща ние притежаваме само като нѣщо съзнато, но съвсемъ не и като познато. За да станатъ такива, ние трѣбва да си ги изяснимъ поне въ тѣхнитѣ основни линии. Когато двама души — единъ археологъ и единъ туристъ влѣзнатъ въ нашия Народенъ археологически музей и почнатъ да разглеждатъ разнитѣ археологически сбирки, последнитѣ за археолога ще бждатъ нѣщо познато, тъй като той може да опредѣли, отъ коя епоха сж, кжде сж намѣрени, за какво сж служили,

при какви случаи сж употрѣбавани и пр. За другия тѣ ще бждатъ само нѣщо съзнато — и когато археологътъ му изясни всичко, което въ този моментъ той съзнава, и за него съзнатото ще се превърне въ познато. При втори случай, на повторно съзнаване на всичко по-рано съзнато въ нашия археологически музей, сир. възприето въ другъ такъвъ музей, за туриста това ново съзнато ще се окаже вече познато, защото въ него той ще пренамира съзнатото по-рано вече.

Този примѣръ ясно показва, че онова, което наричаме съзнато, то подлежи на опредѣляне, на изясняване. Познатото е нѣщо опредѣлено, нѣщо изяснено, а непознатото е неизяснено, неопредѣлено. Неизясненото дадено, или даденото, което подлежи на изясняване, е винаги свързано съ чувство на неудоволствие, наричано чувство на неяснота. Тъкмо това чувство на неяснота ни кара да питаме, то буди у насъ различни въпроси, на които така или иначе търсимъ разрешението. Чувството на неяснота е главниятъ побудителъ, главниятъ потикъ къмъ познание. Детската любознателность, която съ своята упоритость ни поражая, се дължи и на това чувство на неяснота. Свѣтътъ предъ детето е едно твърде неясно дадено, неясно съзнато, което като такава извиква неприятното чувство на неяснота, а то пъкъ отъ своя страна го подбужда постоянно да пита. Липсува ли чувството на неяснота, нѣма и стремежъ къмъ знание. Тия две нѣща сж тѣсно свързани помежду си. Чувството на неяснота, като началенъ моментъ въ акта на познаването, се сжщо посочва и отъ американския педагогъ Джонъ Дюи, само че по-иначе — именно като чувство на затруднение, което се поражда отъ неяснотата, имана отъ насъ досежно обекта на нашето познание.

И при Дюи и при насъ актътъ на познаването не е нищо друго, освенъ опредѣляне, изясняване на съзнатото. Въ началния моментъ на изясняването ние се намираме въ състояние на неяснота (по Дюи: въ състояние на затруднение), следъ което неясното дадено постоянно се изяснява, докато се доведе до неговата безвъпросна яснота. Крайната целъ на всѣко познание е безвъпросната яснота. За да може, обаче, познанието да се извърши, т. е. за да можемъ да опредѣляме и изясняваме, необходимо е да има на лице известно условие, безъ което актътъ на познаването е невъзможенъ. А това условие е: предварително да притежаваме общото, т. е. понятието. Ако човѣкъ, който никога презъ живота си не е виждалъ театръ, влѣзне въ Народния театръ въ София, би ли позналъ, сиречь би ли опредѣлилъ, би ли си изяснилъ, че това е театръ? По никакъвъ начинъ! За да познае, че това е театръ, той трѣбва предварително да е притежавалъ общото на множество театри, т. е. понятието „театръ“. Притежавайки еднаквото, при познаването

на Народния театъръ той пренамира общото на всички театри. И когато каже: познахъ, че това е „театъръ“, той въ сжщность пренамира, сиречь отново намира общото въ този единиченъ, конкретенъ предметъ. Познанието, следователно, е само пренамиране на едно общо дадено (съзнавано¹⁾). Даденото (съзнаваното), отъ което човѣкътъ, респ. ученикътъ трѣбва, е винаги нѣщо неясно. Нему предстои да го изясни. И затова цѣлиятъ учебенъ процесъ, като познавателенъ „актъ“, представлява отъ себе си едно пълно и точно изясняване на даденото. А това изясняване може да става по различни начини: чрезъ анализъ, сравняване опити и пр. Ще зависи отъ случая и отъ особеноститѣ на даденото, кой начинъ на изясняване да се употреби — ако е нужно да се правятъ опити, ще се правятъ, ако трѣбва да се анализира — ще се анализира, и т. н. Задачата е — неясното дадено (съзнатото) да се изясни. Нѣкъде това ще става съ помощта на учителя, а въ други случаи ученикътъ самъ ще постига тази задача. А като се знае, какво е значението на активността при обучението, учительтъ трѣбва да се грижи да даде всичката възможностъ на ученика самъ да дойде до познаване на дадения обектъ, т. е. до неговото изясняване, да доведе предмета на своето познаване до безвъпросна яснота.

II.

Следъ като очертахме, где е сжщината на учебния процесъ, нека видимъ сега, кои сж главнитѣ моменти, презъ които минава „актътъ“ на познаването. Нѣкои дидактици мислятъ, че за да бждатъ ученицитѣ по-активни при обучението, сиречь, за да дирятъ и откриватъ това, което имъ предстои да изучаватъ, не бива да се поставя никаква задача-цель не само на урока, а и на учениковата дейность по време на учебния процесъ. Това схващане е, споредъ насъ, съвсемъ погрѣшно. Преди всичко, нѣма съзнателна човѣшка дейность, която да не преследва опредѣлена цель, предварително поставена отъ действащия човѣкъ. Научна ли работа ще върши, практическа ли, той винаги ще има предъ очи задачата на своята дейность. Така е и при обучението. Ученицитѣ съвсемъ не могатъ да бждатъ дейни, ако предварително не знаятъ, за що е необходимо да действуватъ. Така и самото понятие за активность изисква, щото ученикътъ предварително да знае, за какво ще действува. Когато той бжде предоставенъ самъ на собственитѣ си сили, за да добива познанията, както е вече въ реформенитѣ училища, той, за да действува, трѣбва предварително да е осъзналъ ясно задачата на своята дейность. Въ тия случаи

¹⁾ Д. Михалчевъ: Форма и отношение, 2. изд. София 1931, стр. 518.

ученикътъ обикновено си казва: „Сега ще се запозная основно съ историята на древна Гърция“ или „интересува ме живота на рибитѣ“. „Най-напредъ ще изуча този на рѣчнитѣ риби“ и пр. Следъ като постави така целта на своето издирване, той започва да действа. Сжщото е и при днешната образователна система, гдето учениковата активност е повече ръководена отъ учителя. Ученицитѣ, по чисто психологически съображения, трѣбва да знаятъ задачата, целта на своята дейност. Ако предварително не я знаятъ, тѣ просто ще останатъ въ недоумение, защо е необходимо да се правятъ наблюдения, опити, екскурзии, излети и т. н. Цѣлата работа ще имъ се вижда случайна, неопредѣлена, и като такава, тя не ще може да съсрѣдоточи вниманието имъ. Резултатитѣ сж тъкмо противоположни, когато задачата на учениковата дейност се знае отъ ученицитѣ. Предъ тѣхния духовенъ взоръ веднага изпъква „цѣлостта“, която предстои да се изяснява и която поради неяснотата, що носи въ себе си, извиква у ученицитѣ чувство на неясност, необходимия подбудителъ на волята къмъ дейност. Така цѣлата работа се осмисля и ученицитѣ съ повишенъ интересъ и силно напрежение на вниманието си следятъ развоя на урока.

Като говоримъ за задача-цель на учениковата дейност, ние трѣбва да направимъ едно разграничение между цель на урока и задача-цель на учениковата дейност. Тия две цели не се покриватъ. Тѣ не сж тждествени. Цельта на учениковата дейност е о д и до цельта на урока. Ученикътъ може да не знае предварително цельта на урока, но цельта на своята дейност той непременно трѣбва да знае. Напр. цельта на даденъ урокъ е: да се запознаятъ ученицитѣ съ изваждане на дробъ отъ цѣло число или на смѣсени числа. Учителътъ нѣма да формулира цельта, както едно време се правѣше: „Днесъ, деца, ще учимъ какъ се вади дробъ отъ цѣло число, или смѣсени числа“. Учителътъ ще постави общата проблема, която е задача на учениковата дейност, и, чрезъ разрешаването на тази обща проблема, ученицитѣ ще се запознаятъ съ цельта на урока — какъ се вадятъ дробъ отъ цѣло число или смѣсени числа. Общата проблема — задачата на учениковата дейност въ случая — ще се формулира по следния начинъ: „Вие онзи день ходихте при шивача да съберете сведение за ушиване дрехи на деца и възрастни. Сега ще видимъ, колко платъ ще отиде за ушиване панталони на Иванчо, палто и панталони на брата му и цѣлъ костюмъ на баща имъ“. Ученицитѣ, значи, има да разрешаватъ тая проблема. При нейното разрешаване ще се натъкнатъ на затруднението — какъ се вади дробъ отъ цѣло число; учителътъ ще ги подпомогне въ преодоляването на това затруднение, отъ което тѣ ще извлѣкатъ зна-

нието за вадене дробъ отъ цѣло число. Ясно е, че целта на учениковата дейность не съвпада съ целта на урока. Първата трѣбва да се знае отъ ученицитѣ, а втората — не. До втората тѣ идватъ по пѣтя на разрешаване прѣката имъ задача. Сжщото нѣщо имаме при другитѣ учебни предмети. Напр. по физика, задача на учениковата дейность — при запознаване съ скачениитѣ сждове — може да бжде: ученицитѣ да откриятъ, какъ идва водата отъ планината и какъ се изкачва на най-високитѣ етажи.

Тия примѣри сж достатъчни да покажатъ, че между целта на урока и между задачата-цель на учениковата дейность сжществува различие и поради това не бива тѣ да се смѣсватъ.

Общата проблема или задачата на учениковата дейность е първиятъ моментъ отъ учебния процесъ, тъй като съвпада съ началния моментъ на „акта“ на познаването — именно чувството на неяснота, което подбужда волята къмъ дейность.

Задачата на учениковата дейность може да бжде поставена или непосредно въ началото на урока, или много по-рано: день, два или цѣла седмица, въ зависимост отъ обекта на изучаването. Ако е необходимо да се наблюдава нѣкой обектъ вѣнъ отъ училището — било въ природата, било въ общежитието, задачата на това наблюдение се поставя по-рано отъ самия урокъ. Когато при този случай ще се пристѣпи къмъ разработка на самия урокъ, само се напомня за извършеното по-рано отъ ученицитѣ, като учебниятъ процесъ протича не въ предаване на нѣщо ново, а въ дообработване и доизнасяне на притежавания отъ ученицитѣ материалъ.

Ако е невъзможно да се постави задачата по-рано, тя се поставя непосредно преди започване на учебния процесъ.

III.

Вториятъ моментъ отъ учебния процесъ е подготовката, която бива предварителна и непосредна. Предварителната подготовка обхваща цѣлата дейность на ученицитѣ, които, по поставена отъ по-рано задача, извършватъ наблюдения надъ дадени обекти, събиратъ данни и сведения около изучавания предметъ, предприематъ излети, екскурзии и т. н. За всички наблюдения и събрани данни, ученицитѣ, въ специални за целта тетрадки, си държатъ бележки, които използватъ било въ докладитѣ си, било при обработка на събрания материалъ съ участието на учителя. Когато всички тия предварителни наблюдения и проучвания не сж възможни, тогава учителтъ прибѣгва до непосредна подготовка, която има за задача да въведе ученицитѣ въ областта, подлежаща на изучаване, и да създаде необходи-

мото „настроение“ за работа. Защото отъ сжществено значение при обучението е „настроението“, духътъ въ класа или отдѣлението въ началото на учебната работа. При повишено, радостно, приятно настроение, ученицитѣ работятъ съ увлѣчение и вдъхновение: работата имъ бива винаги резултатна и успѣшна. Емоционалниятъ елементъ при обучението е отъ голѣмо значение, но той трѣбва да бжде „радостенъ“. Този елементъ ще се създаде чрезъ подготовката. Нейниятъ смисълъ е да предизвика у ученицитѣ чувствено състояние за лека, приятна работа.

Предварителната подготовка трѣбва винаги да бжде последвана отъ непосредна, за да се създаде приятно настроение въ процеса на обучението по различнитѣ предмети. Така напр., по естествознание можемъ да използваме предишнитѣ наблюдения, като накараме децата живо да си спомнятъ за наблюдението или пъкъ да си спомнятъ нѣкои преживявания по време на предприетата екскурзия до даденъ обектъ на изучаване.

Много пжти непосредната подготовка може да стане и преди поставяне задачата на учениковата дейность. Това ще зависи отъ особния характеръ на учебната единица и отъ случаетѣ, на които учителятъ може да бжде наведенъ. За това, „теркове“ въ това отношение не могатъ да се даватъ.

Освенъ тия два вида подготовка, има и още единъ видъ — техническа. Тя се състои въ следното: учителятъ предварително да подготви всичко необходимо за нагледно и активно провеждане на учебния процесъ. Има учебна материя, която, за да се усвои, трѣбва да се правятъ опити. Учителятъ трѣбва предварително да приготви уредитѣ и материалитѣ за опита. Ако е необходимо да се показватъ картини, модели, сжщо трѣбва предварително да се приготвятъ. Подготовката на една учебна екскурзия сжщо така спада къмъ техническата подготовка.

Техническата подготовка обикновено става преди учебния часъ. Въ време на самия часъ може да стане само по рисуване и ржчна работа, като учителятъ накара ученицитѣ да приготвятъ необходимитѣ уреди и материали за непосредната работа.

IV.

Третиятъ моментъ отъ учебния процесъ е анализъ — и з я с н я в а н е. Чрезъ него се достига до познаване на неясното дадено (съзнавано). Чрезъ задачата на учениковата дейность и чрезъ подготовката, ученикътъ естествено идва до подлежащото на изясняване, а чрезъ единъ пълненъ и точенъ анализъ, той достига до неговото ясно познаване. Въ този моментъ трѣбва да се засегнатъ всички важни свойства на анализуваното дадено (историческо събитие, природенъ обектъ, химично или физично явление, граматично или

геометрично правило и пр.), като се подчертаятъ най-характернитѣ или типичнитѣ за него. Тука може да накараме ученицитѣ да си спомнятъ ученото отъ по-рано, та чрезъ едно съпоставяне и сравняване да си изяснятъ още по-добре предмета на тѣхното познание. Все тука, сиречь въ този „моментъ“, при съответнитѣ предмети се правятъ опититѣ, вършатъ се наблюденията (ако по-рано не сж станали), привеждатъ се примѣритѣ, правятъ се заключенията и изводитѣ. За по-голѣма яснота, само при нѣкои предмети — аритметика, геометрия, граматика — изясненото дадено може да добие и единъ краткъ езиковъ изразъ — дефиниция. Даването на дефиниция, или пъкъ правенето на изводъ никакъ не бива да се схващатъ като отдѣлни моменти отъ учебния процесъ — тѣ влизатъ въ изясняването на предмета на познаването. До тѣхъ се прибѣгва, ако стане нужда подлежащото на изясняване да се доведе до безвъпросна яснота. Въ момента „анализъ — изясняване“ учителътъ трѣбва да прояви умението да впрегне творческитѣ сили на ученицитѣ, та крайниятъ резултатъ да бжде тѣхно дѣло. Учебниятъ процесъ трѣбва да представя отъ себе си единъ истински творчески познавателенъ актъ, основанъ на детската самодейность.

Съ изясняването на новия учебенъ материалъ, учебниятъ процесъ не се завършва. Познатото така трѣбва да се усвои, че ученикътъ да може после да си служи съ него, когато му потрѣбва. Въ училището не се учи за самото училище, а за практическия животъ. Ето защо, на затвърдяването на добитото знание трѣбва да се обърне особно внимание. Затвърдяването на придобитото става чрезъ упражнението, което се състои въ повторение на усвоеното и пренамирането му въ нови конкретни случаи. Така наученото се закрепва дълбоко въ съзнанието на ученицитѣ, при нѣкои случаи то се превръща въ навикъ и тѣ отпосле го прилагатъ просто механично при реализуването на нѣщо ново замислено.

Упражнението е последенъ моментъ отъ учебния процесъ, но то не може да се извърши въ учебния часъ, когато става анализа-изяснението. Нѣколкото минути, които оставатъ отъ часа, не сж достатъчни, щото добитото знание да се превърне въ навикъ. За това сж необходими цѣль редъ упражнения, които ще станатъ въ следвацитѣ часове. Особно това е необходимо по аритметика и езицитѣ. Все пакъ, учителътъ така трѣбва да си разпредѣля времето презъ учебния часъ, че една малка частъ отъ него в и н а г и да остава за упражнение.

И така, главнитѣ моменти въ учебния процесъ сж: 1) задача-цель на учениковата дейность, 2) подготовка, 3) анализ-изяснение и 4) упражнение.

Критика на учебната ни теория и практика

I.

Подъ това заглавие през 1937 год. се яви единъ интересенъ и смислено написанъ трудъ отъ г. Атанасъ Илиевъ, който е учителъ въ една отъ столичнитѣ гимназии. Авторътъ е трудолюбивъ и сериозенъ български книжовникъ. Ще се опитаме по-долу да дадемъ единъ отзивъ за новата негова педагогическа книга.

Въ първата частъ на своя трудъ г. Ат. Илиевъ разглежда „Откритията въ наукитѣ и дидактическата евристика“. Споредъ теорията на евристичното обучение, учебната материя не бива да се дава наготово и въ завършенъ видъ на учащитѣ се: тя трѣбва да се открие отъ самитѣ ученици. Споредъ тази теория, пише г. Ат. Илиевъ, учителътъ не трѣбва да поднася материала въ неговата логическа системностъ. „Той трѣбва само да създаде психологически условия за откривателския процесъ и, ръководейки този процесъ, да изведе ученицитѣ до самостоятелно установяване на логическата връзка между изучаванитѣ факти“ (4). Следъ това разяснение върху естеството на евристичното обучение, авторътъ се пита: могатъ ли ученицитѣ да извършатъ този откривателски процесъ по пжтя на логическитѣ методи, и отговаря, че „истинската евристика не би могла да се прокара въ учебния процесъ по пжтя на логическитѣ методи“ (15). Способитѣ, които традиционната логика изтъква като методи за откриване на научнитѣ истини, сж въ сжщината си методи за доказване и излагане на вече открититѣ истини. Новата логика сжщо е чужда на научнитѣ открития. Логиката е наука за доказването на това, което е открито, а не наука за изнамирането. Тя е наука за пренамирането, а не за изнамирането. Най-великитѣ открития не били дѣло на логическа работа, а на т. н. хрумвания, които възникватъ при наблюдението на единични случаи. „Въ откривателския процесъ винаги има нѣщо нелогично, дори нѣщо противологично“... (16). И въпрѣки това, традиционната дидактика смѣта, че ученикътъ може да открие нови истини чрезъ логическитѣ методи. Откривателскиятъ процесъ не върви по стѣпкитѣ на логическото мислене и тъкмо затова се изплъзва отъ логиката като наука. Но затова пъкъ този процесъ може да се изследва на психологическа почва. Наредъ съ логическото познание, което се свежда къмъ механизма на пренамирането (авторътъ има предвидъ учението

на Ремке за познанието, А. Б.), има и друго, към което прилѣга по-скоро понятието „творчество“, понятието „еволюционно развитие“ (19).

Съ това г. Ат. Илиевъ иска да каже, че, наредъ съ интелектуалното познание, има и интуитивно познание. Самиятъ откривателски процесъ не се извършвалъ отъ методичната работа на интелекта, а „отъ рискования скокъ на инстинкта“ (21). По-нататкъ авторътъ излага схващанието на Бергсона за развитието на познанието. Интелектътъ търси истинитѣ, а инстинктътъ ги открива. Насочениятъ отъ интелекта въ посока на теоретичнитѣ интереси инстинктъ, Бергсонъ нарича „интуиция“ (21). Интуицията е инстинктъ, който се е освободилъ отъ утилитарния си характеръ. „Тя долавя истината чрезъ нѣкакво внезапно озарение, тя налучква правия пѣтъ чрезъ нѣкаква угадваща симпатия“ (21). Всѣки откривателски процесъ минавалъ презъ интуицията, но той не свършвалъ съ нея. Добилъ тласкъ отъ интуицията, той се прехвърлялъ въ областта на логическото мислене.

Отъ това становище г. Ат. Илиевъ обсъжда дидактичната евристика. Той твърди, че чрезъ дидактическата евристика не може да се извърши истинска откривателска дейность, докато последната си служи за тая целъ съ логически методи. Евристиката трѣбва само да поставя ученицитѣ въ „проблемна неяснота“ и да ги оставя тѣ сами по интуитивенъ пѣтъ да разрешатъ проблемитѣ и да откриятъ новитѣ истини. Чрезъ поставяне на ученицитѣ въ „проблемна неяснота“ се цели да се внесе смуть въ учениковата душа, за да може тя после по интуитивенъ пѣтъ, чрезъ лично изживяване, да дойде до откриването на нови истини и следъ това да ги обработи логически. Отъ това становище въпроситѣ, които се разглеждатъ при обучението, не трѣбва да се разясняватъ докрай, до безвъпросна яснота. Ала това не бива да става винаги и при всички въпроси.

II.

Нека подложимъ сега на критиченъ разборъ изказанитѣ отъ г. Ат. Илиева мисли въ първия дѣлъ на книгата му. Критиката, която той прави на традиционната логика и дидактика, е, споредъ насъ, основателна. Вѣрно е, че традиционната дидактика, пѣкъ и днешната дидактика, изграждатъ учебния процесъ върху едно невѣрно схващане досежно познанието. Не по-малко е истина и това, че при днешния учебенъ процесъ ние нѣмаме истинска евристика, истинска откривателска дейность. Но отъ туй не следва, че въ днешната дидактическа евристика сме нѣ-

мали истинска откривателска дейность понеже тя си служела съ логическо мислене и съ логически методи при учебния процесъ. За автора откривателският процесъ е алогически и дори противологически. Тази основна мисль въ книгата на г. Илиева е твърде мжтна и недостатъчно разяснена. Споредъ насъ, откривателският процесъ е единъ естественъ „познавателенъ актъ“: въ него нѣма нищо алогическо или противологическо. Както при всѣки „познавателенъ актъ“, така и тукъ, ние изясняваме даденото чрезъ пренамиране на една обща даденость въ него. И при необикновенитѣ случаи на открития чрезъ „внезапно озарение“, хрумване и пр. (откритията на Архимеда, Нютона, Уата и др.) имаме все сжщото. Безспорно е, че изясняването на даденото не става винаги отмѣрено и постепенно. Когато сме поставени предъ една проблема, ние дълго обмисляме, търсимъ, изследваме, проучваме и често пжти, като резултатъ отъ тази дълга работа, истината проблѣсва въ съзнанието ни изведнажъ, като едно необикновено хрумване и озарение. Това прозрение (хрумване) е само единъ моментъ отъ изясняването на даденото. А това изясняване става чрезъ понятия. Обстоятелството, че съответнитѣ хрумвания сж дошли не въ духа на кого да е, а тъкмо на единъ Архимедъ, Нютонъ и др., които дълго преди това сж се интересували отъ областъта, въ която тѣхнитѣ хрумвания сж възникнали, ни показва ясно, че въпроснитѣ „озарения и прозрения“ не сж нѣщо съвсемъ чуждо на тѣхната естествена откривателска работа, пропита отъ бавни и методични усилия да бжде дадена действителность изяснена чрезъ една дълга редица отъ пренамирания. Поради това ние не намираме, че е нужно за обяснението на тѣзи случаи да се допуска, какво освенъ логическото познание, имало и друго нѣкакво познание, алогическо (интуитивно) познание. Когато майката, виждайки за пръвъ пжтъ новия съдружникъ на своя синъ, му казва: „Синко, нѣщо ми подсказва, че тоя човѣкъ не е добъръ“, тя безсъмнено се вслушва въ своята интуиция. Но тя не пренамира общото „лошъ човѣкъ“ безъ основания. Само че тия основания не сж й първоначално ясни: тѣ започватъ да се очертаватъ по-късно. Прочее, т. н. интуитивно познаване се оказва само едно сгжстяване на откривателската работа, само едно по-бързо разрешаване на задачата, която стои предъ бавното и системно откривателско дѣло. Познавателната способность на човѣка, смѣтаме ние, е една, и познаването е въ сжщината си навсѣкжде еднакво. — Колкото се отнася до това, че при днешния учебенъ процесъ сме нѣмали истинска евристика, истинска откривателска дейность, то твърдението на г. Ат.

Илиева е често напълно правдоподобно. Върно е и убеждението на автора, че, за да имаме истинско евристично обучение, е необходимо да се поставят учениците въ проблемна неяснота и да се оставят сами да разрешават въпросите чрез самостоятелно изследване и проучване. За такова едно обучение говорят днес всички привърженици на т. н. „изследователско обучение“.

III.

Въ втория дял на книгата си г. Ат. Илиевъ разглежда отношението между учебната програма и евристичното обучение. Той намира, че при днешната крайно систематична и подробна програма евристичното обучение не може да се проведе. Учебната програма отъ наше време не дава място на спонтанните, творчески ученикови прояви, на спонтанното учениково откривателство. Въ нея нѣма място за въпроси, които да изникват спонтанно у учениковото съзнание и да чакат отговори. Г-нъ Илиевъ намира, че евристичното обучение може да се приложи при една по-еластична и по-обща програма, въ която да се дадатъ указания само за най-главните дялове отъ годишната учебна материя. „Учителятъ въ този случай би ималъ възможность да нарежда отдѣлните методични единици: като се ръководи отъ спонтанно проявените интереси на учениците, той би могълъ да разширява едни методични единици за сметка на други, да вмѣква нови методични единици, които иматъ подалечна връзка съ учебния материалъ, изобщо, би могълъ да даде много по-широкъ просторъ на учениковите пориви къмъ самостоятелни изследвания и откривателство“ (33).

Накрая на този дялъ г. Илиевъ изтъква, че реформрането на днешното училище въ духа на евристичното обучение не е само въпросъ на учебна метода и на учебна форма, но е въпросъ и на учебна програма. Тази си мисль авторътъ потвърждава чрезъ разглеждането на новите педагогически течения и нѣкои реформени училища (цѣлостно обучение, методъ на проектите, Далтоновъ планъ и др). „Да се реформира обучението, безъ да се покътнатъ учебните програми, това би значило: да наливаме младо вино въ стари мехове“ (42). Безъ измѣняване на учебната програма, днешната евристика би си останало само една лъже-евристика.

Който познава нашата учебна програма и учебна действителность, не може да не се съгласи съ мислите на г. Илиева, изказани въ разглеждания дялъ отъ книгата му. Презъ 1933 година г. проф. Д. Михалчевъ изнесе въ своето списание кн. 3, стр. 285 и сл. цѣла редица отъ примѣри изъ

областѣта на тоя баластъ, който нѣма и не може да има никакво образователно или възпитателно значение за българскитѣ деца. Но тукъ трѣбва да се отбележи, че реформата на днешното училище не е въпросъ само на учебна програма, а е въпросъ и на организация, насока и метода на учебната работа. Ние можемъ да получимъ отлична учебна програма и все пакъ да имаме сжщото догматично обучение, каквото е и днешното.

Третиятъ дѣлъ отъ книгата е озаглавенъ „Евристичността въ дидактическитѣ принципи, методи и форми“. Споредъ автора, евристичното обучение не би могло да се постигне само съ приложбата на една опредѣлена учебна метода и учебна форма. „Евристичността е самиятъ духъ на новото обучение, който динамизира преди всичко учебната програма“. Г-нъ Илиевъ, като разглежда природосъобразния, нагледния, активния, самодейния и „творческия“ принципи, изтъква, че всички тѣ водятъ къмъ евристично обучение. Всички дидактически принципи се одухотворяватъ отъ едно жизнено начало — „евристичниятъ духъ на обучението“. А евристичниятъ духъ се проявява въ стремежа да се раздвижи детската природа, да се пробудятъ скрититѣ и творчески заложби на детето, да се превърне ученика въ малкъ изследвачъ, който ще издири самъ познанията, включени въ учебната програма (49). — Авторътъ се мжи тукъ, наредъ съ общоприетитѣ дидактически принципи, да въведе и едно ново дидактическо начало, наречено интуитивенъ принципъ. Ала въ какво се състои този новъ принципъ, г. Илиевъ не изтъква ясно. Сжщо така не е ясно, дали изобщо може да сжществува и да се обоснове единъ такъвъ дидактиченъ принципъ.

Следъ това авторътъ разглежда отношението на дидактическата евристика къмъ учебнитѣ методи и форми. По този въпросъ той казва, че „евристичниятъ духъ, който лежи въ основата на дидактическитѣ принципи, опредѣля подбора и приложбата на учебнитѣ методи, форми и срѣдства“. Г-нъ Ат. Илиевъ изказва тукъ едно оригинално схващане за отношението на евристичното обучение къмъ учебнитѣ методи и форми, но за съжаление то не е достатъчно разяснено и обосновано.

IV.

Въ четвъртия дѣлъ авторътъ се домогва да посочи мѣстото на „опита, разсждъка и интуицията въ откривателския процесъ“. — Отначало той се спира на традиционнитѣ учения за произхода на познанието: рационализъмъ, емпиризъмъ и критицизмъ (Кантъ). Г-нъ Илиевъ изтъква, че тѣзи учения сж еднакво негодни да разрешатъ въпроса за изворитѣ на нашето познание. Научното познание не е

резултатът нито само на опита, нито само на разума, нито пъкът отъ комбинирането на дветѣ нѣща заедно. Напротивъ, научното познание изобщо било резултатът „отъ взаимно проникване на разсждѣкъ и опитъ“. Тази мисль, споредъ г. Илиевъ, има голѣмо значение не само за теорията на познанието, но и за теорията на образованието. Истинското евристично обучение се приближавало въ голѣма мѣра до процеса на научното изследване. А научното изследване имало винаги една ржководна опитна идея. Фактитѣ се изследватъ и събиратъ съ огледъ на тази ржководна опитна идея, получавана отъ наблюдението на отдѣлни случаи. Човѣкъ не я долавя чрезъ обобщение, а я догатва отъ отдѣлни случаи. Ржководната идея подпомага събирането на фактитѣ, но сщевременно и тя се видоизмѣня отъ фактитѣ, за да се постави въ хармония съ тѣхъ. Истински откривателски процесъ при обучението ще имаме само тогава, когато оставимъ нерешени известни въпроси и накараме ученицитѣ сами да ги решатъ и да потърсятъ една или друга ржководна идея за изследване и експериментиране. Само ако се постъпва така, между опитъ и разсждѣкъ щѣло да възникне онова отношение на „взаимно проникване“, което е необходимо условие за всѣкакво научно творчество или творчество въ областта на обучението.

По-нататкъ авторътъ обсъжда отъ това гледище нашата учебна практика. Той намира, че днешното експериментално преподаване на естествознанието въ нашето училище е лъжеактивно обучение. При това обучение ученикътъ не върши откривателство, а просто механически събира фактитѣ. Той се поставя тукъ предъ изкуствено подобрани отъ учителя факти и опити, които предрешаватъ въпроса и внушаватъ резултатитѣ, които ученикътъ трѣбва самъ да ги открие и намѣри чрезъ самостоятелно изследване и проучване. Напротивъ, ученикътъ би трѣбвало да подбира фактитѣ въз основа на една опитна ржководна идея. Тази ржководна (опитна) идея ще се породи у ученика въз основа на неговитѣ практически наблюдения и обмисляне на даденъ въпросъ. За тая цель при обучението трѣбва предварително предъ ученика да се изтъкватъ въпроси и после, като се създаде у него „опитна идея“, да се пристъпи къмъ нейното разширение и експериментиране. Въ нашата учебна практика не се върви по този пжтъ.

Въ последния дѣлъ отъ книгата си — „Евристика и лъжеевристика въ нашитѣ училища“ — г. Илиевъ допълва и разширява отбелязаната по-горе мисль. Той изтъква, че докато въ миналото нашата учебна практика е страдала отъ прекаленъ рационализъмъ, сега тя страда отъ прекаленъ емпиризмъ. Затова е необходимо при обучението

опитътъ и разсждъкътъ да се взаимно проникнатъ. Днесъ опититѣ се правятъ безъ ржководна идея, а дори и безъ предварителни проблеми, въпроси. Ученикътъ прави опити на пълно механически. А всичко това г. Илиевъ нарича „лъжеевристика“. Трѣбвало би при експерименталното обучение най-напредъ да се извърши умственъ експериментъ, а после да се прави материаленъ. Материалниятъ експериментъ би се явилъ само за провѣрка на първия (71). Умствениятъ пкъ експериментъ се състои въ опитване отъ страна на ученика да разреши даденъ въпросъ, въз основа на своя практически опитъ и обмисляне. При този опитъ (умственъ експериментъ) ученикътъ създава една догатка, една ржководна идея, предвижда резултатитѣ отъ опититѣ и следъ това пристѣпя къмъ материалния опитъ, чрезъ който провѣржава или видоизмѣня предварителната догатка.

Накрая г. Илиевъ отбелязва, че, като изтъква грѣшкитѣ на евристиката, той съвсемъ не е противъ нея. Напротивъ, задачата на неговата книга е: да посочи грѣшкитѣ на днешната евристика и да възстанови вѣрата въ истинското евристично обучение.

IV.

Констатациитѣ на г. Илиева въ последнитѣ два дѣла отъ книгата му, досежно погрѣшната приложба на евристиката въ нашитѣ училища, сж съвсемъ вѣрни. Съ право той нарича днешната евристика „лъжеевристика“. Но не може човѣкъ да се съгласи съ обясненіята, които той дава за погрѣшната приложба на евристиката въ нашитѣ училища. Той твърди, че вината затова се криела въ прекаления емпиризъмъ, царуващъ въ нашата учебна практика. Струва ми се, че вѣрно е тѣкмо обратното: въ нашата учебна практика има повече рационализъмъ и догматизъмъ, отколкото емпиризъмъ. Истина е, обаче, че експерименталното преподаване още не е гаранция за евристично обучение. Днесъ по химия и физика се преподава експериментално, безъ да имаме истинско откривателско обучение. Сега учителитѣ правятъ само демонстративни опити, съ които се илюстриратъ дадени знания. Евристично би било обучението, ако ученицитѣ правятъ самъ изследване и опити и самъ биха се добрали до едни или други знания. Но за всичко това съвсемъ не е виновенъ прекалениятъ емпиризъмъ, за който ни говори г. Илиевъ. Вината е тамъ, че нашата учебна работа не е организирана така, че да се проведе истинско евристично обучение.

Ценни мисли изказва авторътъ относно учебния процесъ при евристичното обучение. Съгласни сме, че обучението трѣбва да започва винаги отъ една проблемна неяснота (или по-точно: въпросно, проблемно

състояние) и нужно е да се потикне ученикът към самостоятелно изследване на фактите и разрешаване на въпроси, ръководен от една „опитна идея“. Но трябва да подчертаем, че г. Илиев не дава пълна картина за учебния процес при истинското евристично обучение, а само — неговите начални моменти. Ала това е необходимо за истинското теоретично изясняване на въпроса и за хората на учебната практика.

Въ заключение ще отбележим, че книгата е интересна и хубаво написана. Г-нъ Илиев засяга въ нея важни и навременни въпроси досежно нашата учебна теория и практика. Въпросите той разглежда съ педагогическа и философска вещина. Отъ последното личи, че авторът следи отблизу и живо както нашата учебна практика, така и опитите да се реформира и усъвършенствува последната. Една добра страна на разглежданата тукъ книга е и това, че тя се мъчи да разясни философските основи на една или друга педагогическа проблема. Другъ е въпросът, дали философската позиция, която авторът застъпва, дава най-правилно разрешение на основните въпроси, свързани съ нашата учебна теория и практика. За всеки случай, книгата заслужава сериозно проучване от тѣзи, които се занимават съ проблемите на образованието.

В.-Търново, февруарий 1938.

АНГЕЛЪ БЪНКОВЪ

ВЪПРОСИ И ОТГОВОРИ

ПРОБЛЕМАТА ЗА КРАЯ НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАТА КУЛТУРА

I.

„Г-нъ Д. Михалчевъ! „Философски прегледъ“ даде вече на нѣколко пжти статии ту върху Шпенглера и неговото схващане за края на европейската култура, ту върху съответнитѣ възгледи на Полъ Валери. Азъ чета Вашето списание вече отъ десетъ години насамъ, но смѣтамъ, че Вие лично дължите на своитѣ четци едно разяснение по въпроса за сждбата на днешната култура. Нѣма ли признаци, че новиятъ европейски свѣтъ е вече остарѣлъ и че иде времето, когато и неговата култура ще бжде изложена на сжщата оная грозна участь, която сполетѣ културата на стария Египетъ, на Вавилонъ, древна Гърция, Арабия и т. н.? За всѣки случай, нѣмскиятъ културфилософъ Шпенглеръ, който най-системно и най-зловещо чертае края на западната култура, май че е правъ въ своята диагноза на сегашното време и въ своята прогноза на бждещето. Или смѣтате, че той не е на правъ пжтъ? Не бихте ли пожелали да изкажете своето мнение по тоя въпросъ? Никола Кескиновъ, София“.

II.

Разбирамъ добре въпроса, който ми се поставя по-горе. И понеже е съвсемъ конкретно зададенъ, струва ми се, че не е мжно да се отговори. Нека тръгнемъ отъ философията на Освалдъ Шпенглера. На кжсо изразена, тя може да бжде предадена по следния начинъ:

Свѣтовнитѣ явления се разглеждатъ у него като „природа“ и като „история“. Въ това двояко разглеждане на свѣта е отразено механическото и органическото схващане на действителността. Историческата реалностъ представлява единъ живъ организъмъ, който се ражда, расте, стига своя разцвѣтъ и следъ туй започва да вѣхне, да слабѣе и най-сетне залѣзва, умира. Казаното за историческата действителностъ, важи и за всѣка отдѣлна култура. Като всѣки организъмъ, и тя е нѣщо единично, конкретно, еднократно и неповторимо.

Стигналъ дотука, Шпенглеръ се пита: коя е истинската метода, която трѣбва да се следва, за да бжде културното развитие р а з б р а н о? И отговаря: докато природнитѣ явления могатъ да се изучаватъ възъ основа на тѣхнитѣ причинни връзки, историята нѣма нищо общо съ обяснението, което се смѣта днесъ за сжщностъ на науката. Това „обяснение“ подхожда само за мъртвитѣ форми. Шпенглеръ иска да каже: работата на истинския историкъ не е да обяснява причинно (и въ тоя смисълъ закономѣрно) историческитѣ промѣни. Не! Предъ историка стои сждбата на човѣка, и той трѣбва да проникне задъ външнитѣ форми на обществения животъ, за да смогне да разгадае тия форми като нѣкакви символи.

Застаналъ на тая методична основа, нашиятъ философъ на историята се впуска въ една редица отъ сравнения, аналогии и гадания: твърде интересни и забавни, но не винаги убедителни. Щомъ обществениятъ животъ не може да бжде закономъ рно разбранъ, тогава нѣма смисълъ да бжде историята на човѣчеството схващана като една цѣлостна действителностъ. И ето, Шпенглеръ ни увѣрява, че не съществува въ сжщностъ „свѣтовна история“, а има само история на отдѣлнитѣ култури. Историята — това сж последователни схеми на отдѣлни зараждащи се и умиращи културни организми. А оттука следва, че всѣко взаимодействие между частитѣ на социалната действителностъ е изключено. За нѣкакво дълбоко влияние на една култура върху друга, за „преливане“ на една култура въ друга, за нѣкаква вътрешна „приемственостъ“ между отдѣлнитѣ култури не може и дума да става. Всѣка култура представлява, споредъ Шпенглера, единъ съвсемъ от д ѣ л е н ъ организъмъ, единъ з а т в о р е н ъ кръгъ, който не се пресича отъ другитѣ и дори не докосва останалитѣ кръгове. Отъ това становище, не може да се говори смислено, че културата ча западния свѣтъ представлявала нѣкакво своеобразно продължение на културата на древнитѣ гърци и римляни, както се приема това обикновено.

По-нататкъ Шпенглеръ учи, че всѣка култура минава по едни и сжщи етапи. Това сж тритѣ фази: 1) младенчество (или древностъ), 2) култура въ точния смисълъ на думата и 3) цивилизация. Като оставяме първата фаза на страна, ще трѣбва да подчертаемъ, че вториятъ отъ тия три етапа е най-значителниятъ моментъ въ развоя на една култура. Тукъ се явяватъ най-големитѣ представители на съответната архитектура, живопись и скулптура. Тукъ се очертава върхътъ на музиката, на изкуството изобщо на тая култура. Тукъ е разцвѣтътъ на науката и философията. И най-сетне иде третата, последната фаза на всѣка култура, която Шпенглеръ нарича „цивилизация“. Тука творческитѣ сили започватъ да слабѣятъ и чезнатъ, изкуствата западатъ, а философитѣ се превръщатъ въ епигони на славното минало. Чувствува се, че тукъ възможноститѣ за по-нататъшно развитие сж изчерпани: за никакво подмладяване на отживѣното не може да става дума, настѣпва сжщинска старостъ, повѣхналостъ, з а л ѣ з ъ. Въ предвечерието на тоя залѣзъ личи една тирания на разсждъка, единъ грубъ практицизъмъ, а успоредно съ тѣхъ — политически — единъ империализъмъ.

Ако слѣземъ сега отъ тая обща характеристика върху почвата на конкретната западноевропейска и американска култура, ще се окаже, споредъ Шпенглера, че тя е минала върха на своя разцвѣтъ и своето развитие и е навлѣзла вече въ фазата на своята „цивилизация“, сиречь тя е вече загубила своитѣ творчески сили, старѣе, вѣхне и, по силата на една неумолима историческа логика, върви къмъ своя край. По гаданията на нѣмския културфилософъ, следъ 2-3 вѣка западноевропейската и американската култура ще бждатъ окончателно пометени отъ развоя на историята и нашиятъ свѣтъ ще заприлича на това, което представлява днесъ културата на стария Египетъ или тая на нѣкогашния Вавилонъ.

Ала всѣки отъ насъ не може да не полюбопитствува да узнае, отгдето черпи Шпенглеръ основанията си за тая „неумолима историческа логика“ и за тая мрачна прогноза? Очевидно, тѣ сж рожба преди всичко на характеристиката, която той дава на „културната душа“ на Западна Европа, наричана отъ него „фаустовска“. Гьотевиятъ Фаустъ твърди, както се знае, че въ неговитѣ гърди живѣятъ две души. Той е обладанъ отъ тревога и жажда. Душата му е раздвоена и въ нея се води една непрестанна борба между земното и небесното. А такава именно е душата на човѣка на западноевропейската култура, споредъ Шпенглера.

Въ тая душа той открива единъ стремежъ къмъ овладяване на вѣчното и безкрайното, какъвто не е имало нито въ културата на древнитѣ гърци, нито въ тая на нѣкогашния Римъ. Тоя стремежъ се оказва въплътенъ въ архитектурата на готическитѣ храмове, въ музиката на Себастианъ Бахъ, Хендель и др., въ живописъта, въ интегралното и диференциално смѣтане, въ философията на Декарта, Спиноза и Лайбница, въ тѣхния вѣченъ Богъ, въ тѣхнитѣ безкрайни субстанции и непреходни монади, въ техниката на новото време и т. н.

Ала културата на западния свѣтъ е, споредъ Шпенглера, вече „въ залѣзъ“. Тя е влѣзла презъ 19. вѣкъ въ стадия на своята тжжна есенъ, на своята цивилизация. Съ Канта великото въ философията на Западна Европа се е изчерпало. Вече десетилѣтия подъ редъ въ философията нѣмало нищо оригинално. Съ Вагнера развоятъ на музиката билъ завършенъ. Следъ Гьоте поезията е въ упадѣкъ. Подиръ Ибсена и Стриндберга драмата не е родила нищо велико. Днешната архитектура, взета въ небостъргачитѣ на голѣмитѣ американски градове, била вече краятъ на всѣкакъвъ значителенъ архитектуренъ стилъ: вмѣсто изкуството днесъ царува тука бетонътъ и желѣзото. Не е по-инакъ и въ живописъта на Западна Европа, която следъ Микель Анджело, Рембрандъ и Тицианъ е сжщо въ упадѣкъ. Съ една дума, културата на Запада върви безвъзвратно къмъ своята смъртъ и нищо не е въ състояние да върне назадъ желѣзното колело на историята. Нашата „цивилизация“ е нѣщо като смъртта следъ живота. Тя се мжчи да оползотвори мъртви вече форми. Въ своитѣ доказателства Шпенглеръ не пропуска да използва дори гимнастиката, която заедно съ състезанието била рожба на културата, докато спортътъ — това било съответниятъ знакъ на цивилизацията!

Ето учението на Шпенглера. Не ще и дума, то, което се яви въ края на свѣтовната война, имѣ огромненъ успѣхъ. Какво има да кажемъ сега за него или срещу него?

Преди всичко, ние не можемъ да се съгласимъ съ основния възгледъ на нѣмския авторъ, който отрича закономѣрния характеръ на историческото развитие. Тая основа е алфата и омегата на неговото учение.

Вѣкове подъ редъ историцитѣ нѣмаха никакво съзнание, че задъ общественитѣ промѣни се крие нѣкаква закономѣрностъ. Когато изтъкваха на пръвъ планъ като фактори на историческото развитие великитѣ владетели или военачалници, „великитѣ люде“ изобщо,

тѣ искаха съ това да кажатъ, че съответната история се опредѣля не отъ нѣкаква закономерностъ, а отъ случайното явяване на единъ или другъ значителенъ човѣкъ. Едва по-късно мислителитѣ отъ 17. и 18. вѣкъ, които знаеха вече—чрезъ тогавашнитѣ откриватели—за удивителното подобие въ социалния животъ на страни, намиращи се далеко една отъ друга, взеха да долавятъ, че въ историческото развитие на обществата се крие нѣкаква правилностъ, въ него царѣ нѣкакъвъ „законъ“, макаръ и да не бѣ за тѣхъ твърде ясно, въ какво се той коренѣ. Голѣмото социално сътресение, което дойде съ великата френска революция, отвори очитѣ на историцитѣ, особно тия на реставрацията. Тѣ почувствуваха ясно, че голѣмата френска революция бѣ едно стълкновение на две обществени класи, едната отъ които успѣ да превие врата на другата и да ликвидира се единъ редъ, неотговарящъ на интереситѣ на възмогалото съ трето съсловие. А оттука следва—и къмъ срѣдата на 19. вѣкъ се разбра,—че еднаквитѣ причини могатъ да докаратъ и другаде еднакви действия.

За всѣки случай, къмъ началото на втората половина отъ 19 вѣкъ бѣ вече твърде ясно, че и историческата действителностъ се мѣни сжщо тѣй закономерно, както и природата. Оттова, гдето историята се твори отъ хората, отъ тѣхнитѣ съзнателни усилия и волеви действия, още не следва, че обществената реалностъ изключва всѣко причинно, следователно закономерно обяснение. И доколкото Шпенглеръ противопоставя коренно дветѣ разглеждания на свѣтовнитѣ явления — „природа“ и „история“—той напуска предѣлитѣ на науката и ни дава едно тълкуване и гадание на историческия процесъ, което е съградено върху твърде несигурна почва.

Иска се много фантазия, за да можешъ подъ знаменателя на „фаустовския“ купнежъ къмъ вѣчното и безкрайното да обединишь стрелитѣ на Амиенската катедрала съ ораториитѣ на Баха или съ интегралното смѣтане на Лайбница! А сжщо тѣй—да туришь подъ една и сжща сигнатура голѣмия размахъ въ техниката на новото време съ вѣчната и абсолютна субстанция на Спиноза!

Мжчно би могълъ нѣкой да ни убеди, че съ Канта — *ausgerechnet* съ него — философската „култура“ на западния свѣтъ се била изчерпила и започвала ерата на едно немощно и повѣхнало творчество, сиречь цивилизацията на нашето време. Или пъкъ, че следъ Вагнера великото тоново изкуство започнало да залѣзва! Съ това едвали ще се съгласи нѣкой въ Италия, Франция или въ странитѣ, които родиха Григъ, Сметана и др. Колкото се отнася до изобразителнитѣ изкуства, не е лесно да бжде цѣлата тѣхна история следъ Микель-Анджело и Рембранда просто прехвърлена върху смѣтката на нашата залѣзваща „цивилизация“.

Вѣрно, е, че още въ I. томъ на своя трудъ „*Der Untergang des Abendlandes*“ Шпенглеръ възлага, макаръ и твърде плахо, нѣкакви надежди на славянството и смѣта, че отъ Изтокъ ще дойде новата култура и че вече отъ единъ вѣкъ насамъ нейната пролѣтъ, нейниятъ възходъ е почналъ. Но тая негова надежда не е въ състояние да покрие научната грѣшка, която тежи надъ вдъхновеното, красивото,

но порочно въ основата си философско-историческо построение на Шпенглера.

Ако той не бѣ толкова далече отъ мисълта, че въ историческото развитие има сжщо тѣй закономерность, както и въ природата, и че тая закономерность може да бжде научно разбрана, той щѣше лесно да схване, какво въ разни моменти отъ развоѣ на западно-европейскитѣ общества културата е била носена отъ различни социални формации. Презъ срѣднитѣ вѣкове тя е подѣ попечителството и вдѣхновението на една общественость, твѣрде различна отъ третото съсловие, което я отмѣни: отъ неговата идеология, отъ неговитѣ духовни нужди и вкусове. А днесъ, когато тамъ, на изтокъ отъ западна и срѣдна Европа, се твори единъ новъ свѣтъ, неговата култура, макаръ да има въ основитѣ си много отъ елементитѣ на буржуазната култура, е нѣщо по-друго. И музиката, и театъртъ, и живописъта, и поезията, и философията, и архитектурата, цѣлата душа, дори техниката на тоя свѣтъ — е нѣщо значително различно отъ културата на стария Западъ, за който Шпенглеръ прави своитѣ зловещи прокоби. Тоя новъ свѣтъ нѣма почти нищо общо съ оная култура на източното славянство, възходѣтъ на която билъ почналъ отъ единъ вѣкъ насамъ и която Шпенглеръ сочеше — до идването на националсоциализма — като нѣкаква зора на европейското бждеще.

Прочее, ако нѣмскиятъ философъ на историята бѣ въ състояние да разбере нейния закономеренъ ходъ, той щѣше да проумѣе, че т. н. „култура на Запада“ не е едно единно нѣщо, което следва она стереотипенъ жизненъ кржгъ, по който се е въртѣло колелото на всѣка досегашна култура. Той щѣше да долови, че „западноевропейската култура“ е нѣщо по-сложно, отколкото изглежда.

Отиде си културата на феодализма, дойде културата на буржуазията. Сега пъкъ се извършва единъ новъ преходъ: гасне културата на нашето старо общество, чувствува се умора и преситеность въ душата на нейнитѣ носители, докато на хоризонта се очертава културата на единъ новъ социаленъ строй, който се домогва да поеме материалното и духовно наследство на нашия свѣтъ.

По такъвъ начинъ, проблемата за края на една или друга култура ни се показва подѣ нова свѣтлина. Западноевропейската култура преживѣва, безспорно, нѣкаква криза. Нѣщо загнива и си отива, а друго иде на негово мѣсто. Ала „културата на Запада“ не представлява нѣкакъвъ изолиранъ кржгъ, който скоро ще бжде завършенъ. Социалната действителность е нѣщо твѣрде заплетено, за да може да се разнищи и разложи на такива изолирани величини. Самата тая действителность се мѣни предъ нашитѣ очи и ние виждаме, какъ тя се огъва и нагажда къмъ новитѣ условия, и то подѣ напора на общественитѣ сили, които е родила самата тя и които, вдѣхновявани отъ стари купнежи и ценности, се борятъ за една нова култура.

Културата на Запада гасне и чезне. Но тя не даромъ е живѣла. Една голѣма часть отъ нея, отъ нейната наука, отъ нейното изкуство, отъ нейната музика и философия ще влѣзе като съставна часть на новото, което се заражда. Така разбираана,

западноевропейската култура може да промѣни своя социаленъ субектъ, може да смѣни своята идеология и своитѣ идеали, може да бжде обзета отъ единъ новъ духъ, който ние днесъ мжно разбираме; но тя не е нѣкакъвъ единиченъ организъмъ, който предстои да изчезне изцѣло следъ 200 или следъ 1200 години.

Едно е сигурно. До голѣма мѣра, западноевропейската култура биде изградена върху материалната основа, която ѝ дадоха о време заграбенитѣ отъ старитѣ европейски страни колонии. Тѣхното експлуатиране създаде едно благоденствие, което спомогна твърде много за културния възходъ и разцвѣтъ на тия страни. Днесъ, обаче, тия колонии се пробуждатъ. Тѣ се борятъ за своето самоопредѣление, за своето освобождение. Въпрѣки алчния империализъмъ на нашия Западъ, тия цвѣтни народи ще бждатъ рано или късно свободни. Тѣхното освобождение ще докара единъ страшенъ и неотвратимъ ударъ върху социалната структура на западния свѣтъ и непременно ще ускори процеса на онова дълбоко видоизмѣнение въ културата, за което се загатва по-горе.

Д. Михалчевъ

КРИТИЧНИ ОТЗИВИ

Димитъръ Шишмановъ: Блѣнове край Акропола-София, 1938, изд. Ив. Коюмджиевъ, стр. 147, 30 лв.

Презъ изтеклата година нашата литература прояви една особна склонность да изѣзе извънъ предѣлитѣ на родното, да поскита нѣкакъ по-волно изъ широкия свѣтъ. Г-нъ Светославъ Минковъ писа за Дакаръ и Буенос-Айресъ, г-жа Златка Чолакова писа за Северна Америка; нови хора като г. Матвей Вълевъ и г. Стефанъ Грудевъ ни разказаха: първиятъ — Бразилскитѣ си приключения, вториятъ — пжтешествието си до Норвегия и Шпицбергенъ. Този внезапенъ стремежъ за бѣгство се явява, струва ми се, като естествена реакция на едно доста дълго, екзалтирано, но уморително тършуване изъ домашното.

Измежду другоземнитѣ обекти на нашия писателъ, Гърция, по нѣкакво странно съвпадение, заема първо мѣсто. Г-жа Дора Габени подари едно лирично въздушно пжтуване „Съ Лотъ до Атина“; г. Константинъ Константиновъ въ преиздадената си книга „По земята“ вмъкна нѣколко богати грѣцки мотиви; азъ самиятъ мисля, че скромно допринесохъ въ тази насока съ книгата си „Жива и мъртва Атина“. Ала най-значителенъ приносъ бѣ трудътъ на г. Димитъръ Шишмановъ, озаглавенъ „Блѣнове край Акропола“.

Наистина, време бѣше българскитѣ интелектуалець да обърне погледа си къмъ южната ни съседка, която, макаръ че е на единъ хвърлей разстояние отъ него, макаръ че е авторка на неговия мирогледъ и въобще на мирогледа на цивилизования човѣкъ, макаръ че кара върволица отъ най-духовнитѣ хора на свѣта да се трупатъ въ захласъ всѣки день предъ нея, — си оставаше все пакъ „тера инкогнита“ за българина, поради кой знае каква недоразбрана упоритость,

Ала книгата на г. Шишманова не е ценна само за това, че е единъ голѣмъ прозорецъ къмъ нѣкогашна и днешна Гърция. Тя е ценна и затуй, че представя нейния авторъ подъ ново освѣтление. Въ досегашнитѣ си трудове г. Димитъръ Шишмановъ като че ли изпжкваше предимно съ умозрителността и логиката си. Въ „Блѣнове край Акропола“, покрай резоньора (въ добрия смисълъ на думата) се явява у него и мечтателтъ, съзерцателтъ. Самото заглавие на книгата подсказва това. За да може съ повече леснота да се отдаде на „блѣноветѣ“ си, г. Шишмановъ си е послужилъ съ едно чудесно изобретение: той взима за помощникъ Ахасферъ, скитника евреинъ, който получава дарбата на автора да се превъплъщава отъ човѣкъ въ човѣкъ и да се пренася спонтанно отъ столѣтие на столѣтие. Така, автортъ, раздвоенъ между себе си и Ахасфера, раздвоенъ между зрителя и актьора въ себе си, преброжда времена и пространства, за да участвува въ интимноститѣ не само на ония, които сж създали величието на гръцката земя, но и на разни дребни хорица, които днесъ живѣятъ тамъ. Това изобретение, което по замисълъ напомня Дантевия водачъ Виргилий въ „Божествената комедия“, дава особна конструктивна значимостъ на цѣлата книга, обединява отдѣлнитѣ ѝ глави въ една обща линия (ако и сами по себе си тѣ да сж напълно хетерогенни), поддържа ги въ една приятна динамика, посрѣдствомъ разговоритѣ, които се водятъ между автора и Ахасфера.

И тъй, непринудено и неусѣтно въ обществото на г. Шишманова и на Ахасфера биваме разведжани изъ всичкитѣ краища на Атина. Отъ „Арката на Адриана“ до народния кварталъ „Манастираки“; отъ „Керамикосъ“, древния некрополъ на града, до шумнитѣ мѣста край „Хотелъ Грандъ Бретанъ“; отъ малкитѣ улици около „Екзархията“, гдето хората излизатъ на тротоара предъ вратитѣ и тихо приказватъ за домашнитѣ си грижи, до бѣлото сияние на „Партенона“ и до парка предъ „Археологическия музей“ на улица „Патисия“. Нашитѣ водачи ни взематъ съ себе си и при по-далечни разходки, разведжатъ ни по склоноветѣ на Китеронъ и на Химета, измежду сѣнкитѣ на певки, кипариси, маслини, кждето се чува непрестанното цвѣртене на атическитѣ цикади. Смѣкватъ ни до брѣга на морето край Елевзисъ и Мегало Певко, и ни канятъ да седнемъ заедно съ лодкаритѣ въ нѣкоя таверна и да закусваме съ барбуни и рецина. Водятъ ни изъ тъмнитѣ, мистични дебри на Делфи и ни каратъ да правимъ магии за любовь, както по времето на всепрочутата Делфийска Пития. Съпровождатъ ни до останкитѣ отъ храма на Посейдонъ въ Сунсионъ, кацналъ като чайка на края на земята, готовъ да полети надъ морето, за да се слѣе съ безкрайността.

Не успѣли още да поемемъ дѣхъ отъ прелеститѣ на разходкитѣ въ пространството, ето че нашитѣ чародейни спжтници ни предлагатъ скитания въ времето. Грабватъ ни „като димъ, духнатъ отъ вихрушка“ и ни връщатъ въ днитѣ на Сократа и на Фрина, или ни подтикватъ да изживѣваме предосвободителнитѣ тревоги на Гърция заедно съ Байрона, или пъкъ да правимъ компания на суровия Евзебий, когато презъ XIII вѣкъ е зографисвалъ въ Дафни своя строгъ и великъ образъ

на Пантократора. После за мигъ ни потапятъ въ съвременността, за да ни върнатъ отново 25 вѣка назадъ и да ни дадатъ възможностъ да се поразговоримъ шеговито съ Фидия, създателя на Партенона, когото Баресъ нарича най-високия мигъ на гръцкия гений.

Ала най-важното е, че на всѣка крачка въ тази разходка презъ време и пространство, Гърция ни се открива не само като фреска, но и като душа. Изпъква у автора дълбокото му разбиране на човѣшката природа, която знае да желае и да страда, да се радва и да очаква, да обича и да се надѣва. Погледната откъмъ психо-емоционалната ѝ страна, книгата на г. Шишманова е поставена предимно подъ знака на любовта. Измежду дващестината случки и анекдоти, фабулирани въ „Блѣнове край Акропола“, само нѣколко не носятъ никакъвъ любовенъ намекъ. Ясно личи предпочитанието на автора да подбира сюжетитѣ си въ насока на любовта. Но, може би, любовта е неизбѣжната насока, която трѣбва да вземе всѣки духъ, който се сближи съ Гърция, — тая слънчева, крайморска, езическа страна, кждето нуждитѣ за храна и облѣкло сж сравнително малки, кждето топлината разполага къмъ леностъ, а леността събужда похотта. И наистина, до чудно правдиви езически изводи стига понѣкога авторътъ: „Въ тая страна никой не може да стане светецъ. Още хиляда години да минатъ, езическиятъ духъ нѣма да се махне отука. Отъ едно мѣсто ще го прогонятъ, отъ друго ще се яви. Ще изкочи отъ нѣкоя забравена колона, отъ мириса на нѣкоя гора, отъ небето, отъ морето, отъ слънцето“. Това на стр. 76. А по-натамъ, на стр. 129, се дочуватъ и нотки на съжаление предъ изчезналия духъ на елинското: „Любовта за насъ е нѣщо сжщо така естествено, както е естествено да приемъ и да се хранимъ. И все пакъ, макаръ да е запазена основата, макаръ да е сжща почвата, върху нея не цвѣтятъ вече ония цвѣтя. Нѣма нито Пиндаръ, нито Сафо, нито Фидий, нито Праксителъ“. Това сж думи на съвремененъ гръцки писателъ, когото г. Шишмановъ изпълва съ жаль предъ древността.

Но самъ г. Шишмановъ се пази отъ силни чувства, отъ категорични предпочитания, отъ възтроси или негодувания. Той поглежда на всичко съ една загадъчна, полулюбезна, полускептична, полуиронична усмивка, може би присжца на човѣкъ въ зрѣла възраст, съ голѣмъ естетизъмъ на схващанията, съ значителна ерудиция въ познанията и съ здравъ усѣтъ за стилъ. Обаче, азъ мисля, че естетизмътъ и ерудицията понѣкога прѣчатъ на г. Шишманова, за да възприема съ непосредностъ и въодушевление нѣкои обекти. Чувствува се прѣстѣтъ на разума, който сякашъ възспира поета. Струва ми се дори, че на мѣста присжтствието на скитника евреинъ (иначе тѣй майсторски измисленъ) е, което смуцава поета у г. Шишманова. По вина на Ахасфера, поетътъ не може всецѣло да се отдаде на чара на заобикалящата го, плѣнителна действителностъ, а се впуска въ разговорни, които понѣкога го отдалечаватъ отъ историчното, значимото, за да го прехвърлятъ въ анекдотичното. Такова отклонение се долавя, на примѣръ, предъ Партенона и предъ храма на Посейдона въ Сунионъ

за които читателятъ би желалъ да узнае по-подробно високитѣ трепети вълнуващи автора предъ вѣчното и неповторимото въ тѣзи паметници. Но, възможно е да грѣша, възможно е самъ авторътъ да си е поставилъ за целъ да тълкува голѣмото чрезъ малкото, да вижда цѣлото посрѣдствомъ частичното.

Боянъ Болгаръ

Проф. Ас. Златаровъ: Натурфилософско четиво. Избрани съчинения. София, 1938, цена 35 лв.

Асенъ Златаровъ, когото най-добрата млада българска интелигенция съ право обикна и високо тачеше заради неговитѣ народнически добродетели и заради неговата популярна, красиво и вдъхновено предавана наука, имаше особна слабостъ къмъ нѣкои отъ проблемитѣ на философията. Години подъ редъ той издава една малка популярна библиотека — „Натурфилософско четиво“, въ която, наредъ съ преведанитѣ дребни философски студии, се даваха и предговори отъ него лично, въ които Ас. Златаровъ предлагаше на широката публика своитѣ философски възгледи. Сега, следъ неговата смъртъ, въ лежащата предъ насъ книга, близкитѣ на Златарова сж събрали и издали отъ дѣлно неговитѣ по-значителни философски статии, които засѣгатъ отношението на науката къмъ философията, въпроса за живата материя, вѣчния възвратъ, Айнщайновата теория за относителността, проблемата за истината споредъ Маха и Авенариуса, отношението на Марксовия материализъмъ къмъ емпириокритизма, безсилието на витализма и неговитѣ непрестанни поражения, сжщината на живота, биологията на смъртъта и най-сетне — монизма. Една отъ тия статии, именно „Биология на смъртъта“, бѣ обнародвана презъ 1930 г. въ сп. „Философски прегледъ“.

Асенъ Златаровъ бѣ само любителъ въ философията. Но, увлеченъ на млади години отъ теоритѣ на марксизма, съчетани по-сетне съ Ас. Златаровитѣ биоложки интереси, у него се очертаваше винаги една симпатия къмъ естественицитѣ, които философствуватъ, или къмъ философитѣ, които обичаха да търсятъ своята ориентация непосредно въ даннитѣ на естествознанието. Оттамъ и слабостъта на марксиста Златаровъ къмъ философията на физика Махъ, къмъ емпириокритицизма на Авенариуса, къмъ учението на Айнщайна и др. Тия различни учения не винаги се сходятъ въ своята сжщина. Но, подъ прикритието на естествознанието, Златаровъ съумѣваше да ни ги предаде въ една обикновено еkleктична единностъ.

Разглежданата тука книга почва съ статията „Наука и философия“, писана като предговоръ къмъ една преведена студия на проф. д-ръ Райнке: „Биология и философия“. Тая малка статийка има претендиозната целъ: да докаже, че философията не може да бжде самостоятелна наука и че тя трѣбвало да мине презъ горнилото на положителната наука, ако иска да има пжтъ. Науката и философията не бивало да враждуватъ, а трѣбвало взаимно да контролиратъ своитѣ пжтища и твърдения.

Ас. Златаровъ поставя, споредъ насъ, погрѣшно въпроса. И ние се боримъ за философията като самостояйна наука и смѣтаме, че разясняването на нейнитѣ проблеми не може да бжде подпомогнато отъ специалнитѣ науки, понеже тия проблеми лежатъ въ нѣ отъ компетентността на естествознанието. Но това не значи, както поддържа Ас. Златаровъ, че философията трѣбва да бжде тогава нѣкаква враждебна противоположностъ на специалнитѣ науки! И когато сочи като задача на философията като основна наука нѣкаква „диалектираща граматика“ или нѣкакъв „догматиченъ формализъмъ“, той говори работи, които бидоха още на времето си блѣскаво опровергани въ нашето списание (год. 1, кн. 2, стр. 244—250).

Главата „Вѣчниятъ възвратъ“ е едно доказателство, че можешъ да бждешъ добъръ естественикъ, и, въпрѣки това, като поддържаешъ, че материята била само една проява на енергията (стр. 42), да не си добъръ философъ... Споредъ мене, статията „Проблемата за истината“ не трѣбваше да влѣзе въ тоя сборникъ. Въ нея е дадено едно твърде слабо изложение на възгледитѣ на Маха и Авенариуса за взаимоотношението на душевното къмъ тѣлесното. За всѣки случай, читателятъ остава тука досѣщъ разочарованъ: той отъ никжде не узнава, що е истината. — Сжщо тѣй не е трѣбвало да влиза въ сборника и отдавнашната статия на Ас. Златаровъ „Къмъ монизъмъ“ (1909), философскитѣ елементи на която (за нравствеността, свободата на волята и др.) не сж обосновани както трѣбва.

И все пакъ, като популярно четиво, книгата на Ас. Златаровъ ни дава нѣщо живо, написано бодро и сръчно, което, надѣваме се, ще намѣри много четци.

Д. Михалчевъ

Антистентъ: Въ защита на материализма. Библ. „Зидари“, № 4, София 1938.

Авторътъ на тази бойко написана книга е материалистъ-механистъ, както досежно общитѣ, голѣми въпроси на философията, така и въ областта на обществената наука. Но той бърза да заяви, че не е марксистъ и че не е следовникъ на т. н. диалектически материализъмъ. Неговото отношение къмъ Маркса и Енгелса е твърде забавно. Тѣ не създали никаква теория, а чисто и просто сж откраднали почти всичко отъ своитѣ предходници! Общата материалистическа основа била взета отъ Фойербаха, методата — отъ Хегеля, „Комунистическиятъ манифестъ“ — просто преписанъ („ученически преписъ“) отъ „Манифеста“ на Викторъ Консидеранъ. А що се отнася до тѣхнитѣ учения за класовата борба, за концентрацията на капитала, принадлежната стойностъ, економиката като основа на идеологията — всичко това, както „доказалъ“ рускиятъ безвластникъ В. Черкезовъ, било отдавна открито, разработено и формулирано отъ историчитѣ-економисти преди Маркса и Енгелса. Последнитѣ се оказватъ, прочее, обикновени плагиатори, „литературни крадци“ и „самохвалци“. За преписванитѣ тѣмъ учения тѣ нѣматъ никаква заслуга. Диалектическиятъ материализъмъ

се отхвърля отъ българския авторъ, понеже никаква реклама не могла да направи Антистена „консуматоръ на тая развалена Хегелианска стока“ . . .

Своята критика срещу историческия материализъмъ авторътъ гради върху една твърде объркана и преведена на български книга на Пиеръ Рамю: „Заблужденията на марксизма“ (София, 1930), която впрочемъ биде разкритикувана въ „Философски прегледъ“ още презъ 1930 г. (кн. 2, стр. 219—221).

Колкото се отнася до Ахилесовата пета на всѣки новъ материализъмъ — обясняването на съзнанието като „ново качество“ въ развоя на органическата материя, Антистенъ поддържа, че за тая целъ не били нуждни никакви диалектически скокове: стигало да се вземе предъ видъ, че — както е това въ химията — редица качества се създаватъ посрѣдствомъ нови съчетания вжтре въ едно и сжщо „количество“. И работата е въ редъ! За непространствения характеръ на душевнитѣ явления Антистенъ не иска и да знае.

Разглеждайки гносеологическитѣ проблеми, той задѣва на разни мѣста и българскитѣ ремкеанци (стр. 142, 174 и сл.), обаче разсжжденията му сж пълни съ груби недоразумения (стр. 179—188, 190—192). По въпроса за отношението на философията къмъ специалнитѣ науки той стои на гледището на Ас. Златарова (срв. по-горе стр. 188), Сжщо и при разглеждането на свободата като коренна противопожностъ на необходимостта. „Човѣкътъ не е отговоренъ за постжпкитѣ си“ (стр. 258).

Последната глава на тая книга, „Материализмътъ въ примѣри“, се занимава съ: проституция, туберкулоза, самоубийство, война, религия, моралъ, възпитание и пр. Тука, както и на други мѣста личи, че авторътъ е нѣщо като теоретикъ на българския анархизъмъ.

ФИЛОСОФСКА КНИЖНИНА

Ksenija Atanasijević: Penseurs yougoslaves. Belgrade, 1927, p. 304.

Съставителката на тая книга, г-ца д-ръ Ксения Атанасиевичъ, е добре позната на нашитѣ четци, чрезъ своитѣ прекрасни прегледи върху философския животъ въ Югославия, написани нарочно за нашето списание и обнародвани въ първитѣ негови годишнини. Наредъ съ други свои трудове, всѣкога интересни, тя е издала неотдавна на френски единъ томъ върху „Югославскитѣ мислители“, особно интересенъ за насъ, българитѣ.

Авторката трѣгва отъ мисълта, че Югославия се намира на единъ кръстопжтъ, на който се срѣщатъ духовнитѣ влияния на Запада и на Истока, и поради това народътъ, който я обитава отъ вѣкове насамъ, трѣбвало е по необходимостъ да отрази различнитѣ противоречиви тенденции, идещи отъ едната и отъ другата страна, както въ своята религия и въ своето народностно съзнание, така и въ схващанията си

за нравствеността, въ мирогледа си изобщо. Въпрѣки своята нещастна история, югославцитѣ сж дали доста мислители, отъ 15-ия вѣкъ насамъ, които сж били на времето си твърде известни на тогавашния културенъ свѣтъ и които заслужаватъ едно прилично мѣсто въ общата история на философската мисль. Разбира се, г-ца д-ръ К. Атанасиевичъ не е могла да се спре на всички югославски философски писатели и е трѣбвало да направи единъ подборъ.

Тя почва своето хубаво изложение съ далматинския мислителъ **Марко Маруличъ**, единъ отъ най-виднитѣ моралисти отъ втората половина на XV вѣкъ, роденъ въ Сплитъ презъ 1450 г. На него тя е посветила повече отъ 20 страници, отъ които се вижда, че, макаръ и обученъ въ идеитѣ на новото време, Маруличъ защитава въ своитѣ писания идеологията на сръдновѣковното християнство и взема позиция противъ домогванията на Възражданieto. Маруличъ се е занимавалъ съ богословски и етически проблеми. Повечето му трудове сж били обнародвани на латински, но писалъ е и за своя народъ на чисто хърватски езикъ. Той се е ползувалъ на времето си съ голѣмо международно име и нѣкои отъ неговитѣ писания сж били смѣтани просто като една енциклопедия на моралнитѣ науки. Общиятъ му погледъ върху свѣта и живота е билъ песимистиченъ.

На второ мѣсто е разгледанъ далматинскиятъ писателъ **Франя Петричъ**, споредъ Винделбанда роденъ въ 1519 г. Пжтувалъ е много; човѣкъ съ широки знания, първоначално преподавателъ въ ферарския университетъ, а сетне назначенъ отъ папата Климентъ VIII за професоръ въ знаменития *Collegium Romanum*. Известенъ съ своята енергична критика на аристотелевата философия и създателъ на съвсемъ оригиналенъ мирогледъ, който има въ основата си ученията на неоплатонизма, освободени отъ своя дуализъмъ и издигнати до единъ своеобразенъ монизъмъ. Петричъ смѣта „свѣтлината“ като нѣкаква нематериална първопричина на нѣщата: тѣ сжществуватъ чрезъ нея, а тя е равнозначна на Бога. Съ своята метафизика Петричъ е подготвилъ пжтя на Джордано Бруно, на Кампанела и Якобъ Бьоме.

На трето мѣсто иде една отъ най-голѣмитѣ фигури на югославската философия — херцеговинецътъ по баща — **Руджеръ Божковичъ**, роденъ презъ 1711 г., гениаленъ мислителъ, на когото авторката посвещава 33 страници. Въ 1760 г. въ Лондонъ е излѣзло неговото крупно съчинение върху затъмненията на слънцето и месеца. Английското научно общество го изпраща въ Цариградъ да наблюдава оттамъ едно природно явление въ връзка съ Венера и слънцето. Пребиваването му тамъ му дава поводъ и възможность да проучи мѣстото, на което се е приемало да е била нѣкога древната Троя. На връщане минава презъ източна България за Румжния и Полша. Оставилъ е единъ интересенъ дневникъ отъ това си пжтешествие презъ нашата земя, преведенъ на разни езици, въ който пише съ голѣма симпатия за нашия народъ, всрѣдъ който е водѣлъ неговиятъ пжтъ. Сетне става професоръ по математика въ Павия. Енциклопедиститѣ го посрѣщатъ въ Парижъ твърде враждебно, понеже е билъ отъ ордена на езуититѣ. Божковичъ е единъ отъ най-забележителнитѣ представители на класическата

култура на своето време. Оставилъ е повече отъ 70 съчинения, научни и философски. Главниятъ му трудъ е „Теория на природната философия“, преиздаденъ преди нѣколко години на латински и английски и излѣзълъ първоначално въ Виена презъ 1758 г. Писалъ е много върху времето и проблемата за т. ч. непрекъснатостъ на пространството. Ако и да е стоялъ подъ влиянието на патристиката, Божковичъ е познавалъ отлично философията на древността и на своето време и е взелъ участие въ обсъждането на всички по-значителни философски проблеми. Неговата атомна теория е нѣщо досѣщъ оригинално. Атомитъ той разглежда като съвсемъ недѣлими и непротяжни точки, като „центрове на силата“. Домогва се да помири Нютоновата теория за гравитацията съ монадологията на Лайбница.

По-нататъкъ г-ца Атанасиевичъ се спира на еkleктичнитѣ моралисти Петъръ Бартуловичъ и Доситей Обрадовичъ, на Петъръ Петровичъ Негушъ, на философията въ неговия „Горски венецъ“, а оттамъ минава къмъ най-новото време: Божидаръ Кнежевичъ, роденъ въ 1862 г., Браниславъ Петрониевичъ (за когото „Философски прегледъ“ писа въ кн. 5, 1927), най-видниятъ отъ живитѣ мислители на Югославия. За словенеца Францъ Веберъ, който върви по пътя на предметната теория на Майнонга, за неотомиститѣ Алешъ Ушеничичъ и Стефанъ Цимерманъ, за ирационалиста хърватинъ Албертъ Базала, за Павео Вукъ Павловичъ, Вл. Дворниковичъ и др. авторката писа вече въ нашето списание. Последната глава на интересната книга на г-ца д-ръ К. Атанасиевичъ е посветена на Йованъ Цвиичъ и на неговитѣ възгледи досежно психологията на югославския народъ.

Имайки предъ очи разглежданата тукъ книга, ние можемъ само да съжаляваме, че въ нашата книжнина все още липсува такъвъ полезенъ и цененъ трудъ, който да дава една ясна картина за българската мисль, която още чака своята писана история.

Д, Михалчевъ

По поводъ на една рецензия на г. Ст. Димитровъ (върху книгата на Хр. Николовъ „Методъ и принципи на обучението“) азъ написахъ две критични бележки въ сп. „Философски прегледъ“ (год. 8, кн. 3 и 4). Въ увлѣчението си въ тия критични бележки съмъ употребилъ нѣколко остри изрази, които сж засегнали честъта на г. Димитрова. Заявявамъ, че не съмъ ималъ никакво намѣрение да го обидамъ. За употребенитѣ отъ мене изрази се извинявамъ и съжалявамъ. Д. М и х а л ч е в ъ.

ФИЛОСОФСКИ ПРЕГЛЕДЪ

ЩЕ ИЗЛЪЗЕ И ПРЕЗЪ ДЕСЕТАТА СИ ГОДИНА
ВЪ 5 КНИЖКИ ОТЪ ПО 6 КОЛИ (96 СТР.) НАЙ-МАЛКО —
ВЪ НАЧАЛОТО НА ФЕВРУАРИЙ, АПРИЛЪ,
ЮНИЙ, ОКТОМВРИЙ И ДЕКЕМВРИЙ.

Абонаментъ за год. X:

До 15 февруарий 1938 г. абонаментътъ е 100 лв., пратени направо въ редакцията. Абонатитъ отъ София могатъ да внесатъ абонамента срещу квитанция въ книжарницата на бул. „Мария Луиза“ 2 (до пл. „Св. Недѣля“).

За ученици и студенти до сжщата дата — 80 лв.

Следъ 15 февруарий 1938 год. абонаментътъ за всички е 120 лева.

За странство — 200 лв., платени наведнажъ.

На настоятелитъ се прави 20% отстъпка само отъ пълния абонаментъ (120 лв.), ако запишатъ най-малко 5 души и пратятъ абонамента въ редакцията.

Редакцията доставя поотдѣлно год. I на „Философски прегледъ“, безъ кн. I, която е изчерпана, год. II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX — пълни течения — срещу 120 лв. всѣка, деветтѣ годишнини заедно срещу 850 лв.; който се абонира за година X и сжщевременно си достави и год. I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII и IX, плаща всичко 900 лв.

Непредплатени поръчки не се изпълняватъ.

Отчитането да става по пощ.
чекова смѣтка № 3256

ВСИЧКО, що се отнася до „Философски прегледъ“ (книги, списания, ржкописи, записи, обикновени и препоръчани писма), да се изпраща до секретаря на редакцията ул. „Светославъ Тертеръ“ № 9, София 4.

REVUE PHILOSOPHIQUE

(„FILOSSOFSKI PRÉGLÉD“)

REVUE BULGARE paraissant tous les deux mois

REDACTEUR: D. MIHALTCHEV

Professeur à l'Université de Sofia

Rue „Svétošlav Terter“ 9, Sofia IV

Dixième année № 2

S O M M A I R E

- Iv. Hadjiiski: Une théorie optimiste sur le peuple bulgare
- L. Vladikine: Considérations philosophiques à l'égard du parlement comme représentant du peuple.
- St. Tsonevski: Psychologie de la tentation.
- Dragane Prokopiev: La doctrine de la mémoire musicale.
- Pavel Téoharov: Le processus de l'enseignement au point de vue philosophique.
- Anghel Bankov: Une critique de la théorie et de la pratique pédagogiques d'aujourd'hui.
- Questions et réponses (Thème: Le problème sur la fin de la culture occidentale).
- Comptes rendus: „Rêveries auprès de l'Acropole“, „Lectures sur la Philosophie des Sciences Naturelles“, „Une apologie bulgare du matérialisme“.
- Bibliographie philosophique.